

19903

329.14

p-68

108

98

195 JAN 2010

05 FEB 2007

329.141

P-64

ԼԵՒՈՆ ԹԻԹԻՒՆՃԵԱՆ

1315

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԻՐԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

Փաստեր և իրողություններ
(1918—1920)

Տպագր. Խ. ՏԵՐ ՕՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
Կ. ՊՈԼԻՍ
1921

ԼԵՒՈՆ ԹԻԹԻՒՆՃԵԱՆ

493
FEB 5 2007

329.44

R-68

05 FEB 2007

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԻԲՐԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

Փաստեր և իրողություններ
(1918—1920)

121702/

1315-

Հրատարակող. Մ. ՏԷԲ ՕՍԶԱԿԵԱՆ
Կ. ՊՕԼԻՍ
1921

22 APR 2013

19903

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւնը քննելի
արարական :

2. Յ. Դանակչութեան գործունէութիւնը իրեն
պատգամական կարգակերպութիւն, կրնայ իր սխալ կամ
աղիւղ կողմերը ունեցած ըլլալ, կրնայ լաւագոյն
ամ ազխապի նաեւանքներ տուած ըլլալ, ասոնք
աս բնական երեւոյթներ են, որովհետեւ գործունէ-
ութիւն մը միշտ լաւ կամ վատ արգելներ կու տայ եւ
արգելանքէն գտնելով կը վճռուի այդ գործունէութեան
նախատու մը :

Իմ նպատակն է ցոյց տալ թէ ե՞րբ այդ կազմա-
կերպութիւնը դադրած էր ապէս իր տառքեղութեան
մէջ, ինչպէս անկեալ յամառեղաւ մնալ իր ծանու-
նամարտիկ գոյութեամբ, այն ատեն, երբ այն ուրիշ
աղտոտագրական ինքնակոչ նշանակ դառնալով
ուրիշ չափեր իրեն ալիսին:

Իմ նպատակն է, յեղակ նստաւոր Ժողովակիցութեան երկու անգամ արդ երկու անգամ 1922 թ. մեծ դամ երկու անգամ... և այս անգամ 1922 թ. մեծ լանք, այն զանն իրականութիւնը, որն է Ժողովակիցութեան անդամները, ժամանակակից հայերն:

L. 70.

92758-W2

(21702)

677-2005

(YOC-2002)

ԵՐԿՈՒՌԹԻՒՆԸ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հայ ազատագրութեան գործին առաջնորդ նկատելով ինքզինքը, իր ըմբռնած գործերակերպով քայեց հասաւ որոշ հանգրուանի մը, 1915ի կամաւորական շարժումին, և այդ շարժումով արձակեց իր վերջին փամփուշտը:

Մինչեւ այդ սակայն, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը վառնալուոր անտանիշ մը յայտ բերած էր, որ թէեւ երբեք ցնցումով մտած իր մէջ, թէեւ խօսուած ու նազատուած, բայց լրջօրէն նկատի չէր առնուած իբրեւ աղիսաղի ակնարկի կազմակերպութեան մը համար: Այս ակնարկի կազմակերպութեան հարց ընդհ. ժողովին մէջ իւրացուցած «Կովկասեան նախագիծն» էր, բնկերային-քաղաքական վարդապետութեան մը, որ դեղորան էր, կազմակերպութեան մը ծոցին մէջ, որ գերազանցապէս մէկ նպատակ առաջադրած էր հետապնդել: Հայ ժողովուրդի ազատագրութիւնը քրիստոնէական շրջանէն շրջան անցնելով:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ընդունելով Սուխա-ռե-փոյիսիոնեո վարդապետութիւնը իր խառնափնթոր բանակին մէջ, որուն հետեւողներու մէկ մասը արդէն համամիտ չէր ատոր, և յայտ բերաւ առաջին անգամ այն վառնալուոր ակնարկի, որ անկէ վերջ ճակատադրականօրէն չուրի մը պէս, հետեւեցաւ իրեն իր գործունէութեան բոլոր աղիւսակի թաւաղումներուն մէջ, գանձեց դարձնելով խաբխափումներ, փորձարկութիւններ դժբաղդ հայ ժողովուրդին ճակատագրին վրայ:— Երկուստեան ակնարկին էր ատիկա:

Երկուստեան ժողովրդական ասացուածքով, մէկ անուրի տակ երկու ձմեռուկ բռնկու փորձն է:

Այս երկուութեան մէջ խաբխափելով, այս կազմակերպութիւնը այլեւս ինկաւ հակասութիւններու լափերինթոսի մը մէջ:

Իր որդեգրած փառաբանական արարածները, իր որդեգրած փառաբանական արարածները, իր որդեգրած փառաբանական արարածները, իր որդեգրած փառաբանական արարածները:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անոր խառնեց ազգայնականութիւնը, երկու սկզբունքներ, որոնց հիմնական տեղը բոլորովին տարբեր էին, ընկերվարութիւնը իր մեկնակէտը ունէր դասակարգը և իբրեւ նպատակ՝ հաւաքապաշտութիւնը (քօմիւնիզմը), իսկ ազգայնութիւնը՝ իբր մեկնակէտը կընդունէր ազգային ամբողջութիւնը և իբրեւ նպատակ՝ ռասիալարութիւնը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան այդ երկրորդ երկուութիւնը, բոլորով անօրինակ, անտրամաբանական էր, և կըստեղծէր նոր կազմակերպութիւն մը, որ աւարհի ունէ մէկ անկիւնը, ունէ ազգի ծոցին մէջ գոյութիւն չունէր բայց միայն մեր չար բաղդին հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այս երկուութեան ակնարկին համար միշտ քննադատուած է հայ ժողովուրդի թէ չափաւոր և թէ ծայրահեղ տարրերէն, կամ ըստ այդ տարրերու գերակշիռ եղած հատուածներուն՝ Ռուսահայերէն և Տաճկահայերէն:

Ռուսահայերը, որոնց մէջ ծայրայեղ հոսանքի ներկայացուցիչները գերակշիռ են, կը քննադատեն Դաշնակցութիւնը իբրեւ ազգայնամոլ, իբրեւ յետադիմական, իսկ Տաճկահայերը, որոնց մէջ չափաւոր տարրերը մեծամասնութիւն կը կազմեն, կը մեղադրեն Դաշնակցութիւնը, իբրեւ կազմակերպութիւն մը, որ իր

սկզբնական թուականին ազգայնական ըլլալով, մերթ
ընդ մերթ և ի վերջոյ յարատեւօրէն, դարձած է ընկեր-
վարական ուղղութեան:

Ահաւաստիկ թէ ինչպիսի անհետեւողականութեան
երկուութեան, պատեհապաշտութեան սերմեր կային
այս կազմակերպութեան մէջ, որոնք իրենց վտանգա-
ւոր պտուղները կը համենային տալու, քանի տակաւին
տիրող էր Դաշնակցութեան մէջ ազատագրական-մարտա-
կան կազմակերպութեան հմուտք: Այս ալ ուրիշ բանի
արդիւնք չէր, բայց եթէ հայ ժողովուրդին քաղաքա-
կան-գերութեան վիճակի մէջ զոնուելուն, որ բնական
կը դարձնէր ազատագրական կազմակերպութեան մը իր
ծոցին մէջ անխը:

Այս բոլոր երկուութիւնները, պատեհապաշտու-
թիւնները, անհետեւողականութիւնները մէկ վնաս
կուտային Հայ ժողովուրդին, — անոր ազատագրու-
թեան գործը կը դնէին գէշ ձեռքերու մէջ, ու գէշ
պատրաստութեամբ մը և այդ ազատագրութիւնը կը
մնար հոն ուր որ էր:

Սակայն տակաւին շատ պզտիկ աղէտ էր այս...

Բ.

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ Ղ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

1917Ի ՌԱՅՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐ

Կամաւորական շարժումէն վերջ, մարտական-ազա-
տագրական կազմակերպութեան համար եկաւ վճռական
երկունքի ժամը:

Ռուսական յեղափոխութեան ժայթքումն էր այդ:
Իսկապէս Ռուսական յեղափոխութիւնը պէտք է
հասունացներ ուստահայ կեանքի արտայայտիչը եղող
կազմակերպութեան ամփոփումը:

Դաշնակցական երիտասարդ մտաւորականութիւնը,
բնական է որ պիտի ուզէր խորացնել ընկերվարական
գիտազօժումը կուսակցութեան կազմին վրայ:

Եւ իսկապէս մենք ականատես եղանք որոշ խլրր-
տումներու:

Ընկերվարական դատին նուիրուած երիտասար-
դութիւնը, ընկերային նոր կեանքի մը հեռապատկերով
ողեւորուած, թեւ առաւ ուստական յեղափոխութենէն,
և ժամանակը հասած նկատեց «մաքրելու» Կովկաս-
այս իրականութիւնը «աւանդական» գործակերպերու
բեկորներէն, այսինքն ազատագրական՝ կոմ աւելի
բնորոշելով խօսքը, «Տաճկոյ գոտով տարուած»
հիները ընկճելու:

1917ին, ռուսական յեղափոխութենէն անմիջապէս վերջ տեղի ունեցած դաշնակցական Բայոնական (*) ժողովին մէջ, «մաքրակրօն» ընկերվարական կուսակցութեան մը հիմը դնելու ճիգը զգացուեցան:

Սակայն պատենապաշտութիւնը իբրեւ արմատացած ունակութիւն ի յայտ եկաւ այդ ճիգին մէջն իսկ, — գծադրաբար կազմակերպութեան ժառանգական ակտերով բոլոր երեսօյթները թունաւորուած էին:

Բայոնական ժողովը մարտականէն ընկերվարական ճարպիկ աճարարութեան մը համար հետուեալ փաստը կուտար:

«Նկատելով որ ուժերու գերակշռութիւնը անցած է բանուորականութեան և զօրքի ներկայացուցիչներուն, որոնք գտնուեալ են առաւելագոյն սոցիալիստական փառքի յուրժոռական ազդեցութեան տակ» (**) ուստի «մարտական» կազմակերպութիւնը հարկ էր դիմափոխել անմիջապէս, դուրս բերել նիւթած ընկերվարական իսկոշոկիստ և «նուազագոյն ծրագիր» մը պատրաստել հետուեալ հիմնակէտերով:

«Կօօպերատիւներու հիմնումով, բանուորական պահակներով և պիստեղներով պայքարի միջոցաւ պիտի ջանասիրեալ փամբակակից կապիտալիստական հիմքերը և սպառնալի սոցիալիստական հասարակականացի ապրելի պարտաւեր» (***)

(*) Բայոնական ժողովը, արեւելահայ կամ արեւմտահայ առանձին հաստատման ժողովն է Դաշնակցութեան մէջ:

(**) Ըսել կուզէ թէ ռուսական յեղափոխութիւնը եթէ բուրժուական ազդեցութեան տակ ըլլար, Դաշնակցութիւնը այդ դիմաւորով պիտի ներկայանար հոյ ժողովուրդին, տիրական կուսակցի կողմէն, ինքզինքը պարտադրելու:

(***) Ռայոնական ժողովի որոշումներ, գրիչիւր, թիւ 68

«Յառաջ» գրադարան. Թիֆլիս 1918.

Այսպէս ուրեմն.

Ընթերցողը կ'ըմբռնէ՞ արդեօք թէ որքան ճիշտութիւն... նմանութիւն կայ «Հայկական ազատագրութեան», «Մարտական կազմակերպութեան» և... վերի առաջագրութիւններուն միջև:

Ընթերցողը կ'ըմբռնէ՞ նոյնպէս, թէ որքան ահեղի կերակայութիւն կայ Դաշնակցութեան ակնհետորակաւորքան, երկուորքան, և սրտեկապաշտութեան մարգերուն մէջ, որ 1914էն 17 կատարի մոլեռանդութեամբ ազգայնական բնազդներու գերազգրութիւն կրնայ ցուցադրել և այնքան փրփրերաւ մոլեռանդութեամբ 1917ին, նետուել — իր գործը կ'իսկատար թողով — համաշխարհային խոշոր դատի մը մէջ, ոչ թէ երազելու, այլ կոտելու «ժամանակակից կապիտալիզմին հիմքերը քանդելու և ապագայ սօսիալիստական հասարակարգը» թագաւորեցնելու համար աշխարհի մէջ, և այս ամէնը հայ ժողովուրդի արեւնաքամ ոյժերով, որ նոր դուրս ելած էր արեւնի ծովէն, մէկ միլիօն զոհերու դիմով վճարուած՝ «ազատագրութեան» մը բովէն:

Այսպէս վերջացաւ խորտումը, գաշնակցութեան ծոցին մէջ:

Երբ այդ խորտումի առաջին երկունքին ականատես եղայ, միամտութիւնն ունէի հաւատալու որ «ազատագրական կազմակերպութիւնը» իր վերջաբանին հասած է, թէ այլեւս այդ խառնափնթոր կազմակերպութեան ծոցէն գաւումը պիտի սկսէր:

Ռուսական յեղափոխութիւնը պէտք է որ արագացներ և շուտ զարգացներ առաջնայ կեանքի այդ խոշոր գործունը և առհասարակ առաջնայ մտաւորականութիւնը որ կեանքի պահանջին առաջ տեղի պիտի տար, «առաջնահասարակ ազատագրութեան» խնամակալի իր մը-

տայնութիւնէն պիտի հրաժարէր և ներքին կողմակերպութեամբ պիտի մտահոգուեր.

Այդ մտահոգութեան, այդ քաղաքացիական դիտակցութեան առաջին ազդանշանը տուաւ «Մշակական հոսանքը», որմէ ծնունդ տուաւ «Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը»:

Ռուսական յեղափոխութիւնը կը քայքայէր կայսրութեան շէնքը և այդ մէկ կայսրութեան ծոցին մէջ շուծուող ազգերը կը վերածնէին, ազգային սկզբունքին վրայ ձուլելով նոր ոյժեր:

Համառուսական իրականութեան մէջ զործող կուսակցութիւններէն հայերը կը քաշուէին հեռզհեռէ, իրենց զործունէութեան տապաքէղը փոխադրելով իրենց ազգին ծոցը:

Նոյնը կընէին բոլոր այն ազգերը, որոնք Ռուսիոյ ծոցին մէջ կ'ապրէին:

Ռուս սահմանադիր-սամկավարներու կուսակցութիւնէն հայերը կը քաշուէին հիմնելու համար Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը: Ռուս Սոց. Ծէմօկ-բաւներէն կը քաշուէին հայերը ի վերջոյ միանալու Սոց.-Ծէմօկրատ Հայ Բանաստեղծական կուսակցութեան հետ: Նոյնը կ'ընէին հայ Սոց. Ռէվօլյուսիոնէրները:

Բայց ուստահայ իրականութեան միակ կազմակերպութիւնը Դաշնակցութիւնը, ողբալի աճաքարութեամբ կը մնար իբրեւ պատմական բրածոյ մը հայ իրականութեան մէջ, իբրեւ ժամանակավրէպ հսկայ ոյժ մը, փաստակար և հեռզհեռէ սպառիչ, որովհետեւ երբ բոլորէն հասած էր հայ իրականութիւնը կազմակերպելու խղիւղաբանական դաստիարակութեամբ, խղիւղաբանականով, ազգային ինքնուրոյն մշակոյթի մէջ, «ազա-

տաքրական շարժումէն» մնացած բրածոն, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, կը մնար նստած հայ ժողովուրդի սրբտին վրայ, չյարմարելով նոր պահանջներու, չքակելով իր խոշոր կազմակերպութեանը մէջ պարփակուած հազարաւոր հայ քաղաքացիներու կապանքը, որովհետեւ անոնցմէ ամէն մէկը երթայ միանալու իր քաղաքական համոզումին թելադրած խղիւղաբանական կուսակցութեան:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոչ միայն չբրաւ այդ այլ և զիեց իր պատահապաշտութեան, իր երկունութեան, իր անհետեւողականութեան աճաքար դիմափոխութիւններուն շնորհիւ, իր ծոցին մէջ խլրտող ամէն ձերքաղաւթման շարժում, ամէն հոսանքի, ամէն քաղաքական համոզումի գաղաղակցական ին տալով հաճելի դեղադիր մը...:

Այս մեծ սխալը պատճառ կըլաւ որ, մասնաւորաբար ուստահայ ժողովուրդին քաղաքական գաղափարակութիւնը տեղի չունենայ, որովհետեւ այդ ժողովուրդին կազմակերպուած մտաւորականութեան մեծագոյն մասը մնաց կաշկանդուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան ժամանակավրէպ դիակին ծոցը:

Գ.

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ի՞նչ է ազատագրական կազմակերպութիւնը :

Ազգ մը, ինչպէս հայ ազգը, երբևէ զանազան ուրիշ ազգի մը տիրապետութեան տակ, զրկուած իր ազգային, քաղաքական, մշակութային ազատ զարգացումէն, զրկուած իր քաղաքական անկախութենէն, շահագործուած, հարստահարութեան և բռնակալութեան տակ, իր ազգային գոյութիւնը վառագի տակ. ձուլման և անհետացման մղձաւանջին ենթակայ այդ ազգը գերի է : Եւ երբ այդ ազգը կը ձգտի ազատիլ ուրիշին տիրապետութենէն, վերստանալ իր քաղաքական անկախութիւնը, վերստին տիրանալ իր սրբազան հայրենիքին, ու այդ հողին վրայ ազատօրէն զարգացնել իր ինքնուրոյն մշակոյթը, այդ շարժումը կը կոչուի ազատագրական շարժում. իսկ այդ շարժման գլուխը անցնող, զայն ղեկավարող կազմակերպութիւնը կը կոչուի ազատագրական կազմակերպութիւն :

Ազատագրական կազմակերպութեան մը մասնակցելու համար, ազգի մը զաւակը բաւական է որ մէկ իտեալ ունենայ. իր ազգին ազատագրումը և քաղաքական անկախութեան տիրանալը, և բաւական է որ համաձայնի տեսայ կազմակերպութեան գործերակերպին, ազատագրութեան համար որդեգրած ձեռին :

Ահա թէ ինչու հայերու կազմակերպուած ստուարթութիւ մաս մը եղած էին Դաշնակցական :

Ի՞նչ է քաղաքական կուսակցութիւնը :

Որպէս զի ազգի մը ծոցին մէջ գոյութիւն ունենան Բաղաքական Կուսակցութիւններ, այդ ազգը պէտք է ունենայ փառախոսական կեանք, պետական կեանք :

Բաղաքական կեանքը գոյութիւն ունի ազգի մը համար այն ատեն, երբ այդ ազգը կը վայելէ իր քաղաքական անկախութիւնը, իր հողին վրայ կ'ապրի ազատ և անարգել կը կառուցանէ իր Մշակոյթին չէնքը :

Գերութեան մէջ եղող ազգ մը քաղաքական կեանք կ'ունենայ, երբ ինքն ալ կ'ապրի սեփական հայրենիքի մը մէջ, այնպէս ինչպէս իրեն տիրող ազգը :

Ազգ մը, որ իր Հայրենիքին մէջ քաղաքական անկախութիւն կը վայելէ, այլեւս դեռութիւն մըն է :

Պետութիւն մը պէտք ունի կառավարուելու :

Արդիական պետութիւն մը որուն հիմքերը ռաւկախարակական են, կը կառավարուի իր ժողովուրդին ձեռքով :

Ժողովուրդը իր կամքը կ'արտայայտէ կուսակցութիւններու միջոցաւ : Որովհետեւ ինչպէս ազատագրութեան շարժում մը վարելու համար հարկ կայ կազմակերպուած ձեւով հրապարակ գալու, նոյնպէս ժողովրդական կամքը արտայայտելու համար հարկ կայ կազմակերպուած ձեւով հրապարակ գալու :

Այդ կազմակերպուած ձեւերը կուսակցութիւններն են :

Թէ ինչո՞ւ կուսակցութիւններ կան և ոչ «կուսակցութիւն» մը :

Որովհետեւ, ամբողջ մարդկութիւնը որ զանազան պետութիւններու, ազգերու և հայրենիքներու ամբողջութիւն մըն է, միատեսակ չի խորհիւ հաւաքական կեանքին կարգադրութեան մասին :

Ամէն մարդ տարբեր ձեւ մը կ'երեւակայէ ընկե-

բային չէնքը կառուցանելու և պետութիւնը կառավարելու համար:

Եւ այն մարդիկ, որոնք միատեսակ կը խորհին, իրարու քով կու գան և կը կազմեն կուսակցութիւն մը: Ազգին մեծամասնութիւնը իր քուէով կարողացաւ իր կամքը, վստահութիւն չայանելով սա կամ նա կուսակցութեան ծրագրին, և Պետութեան կառավարութիւնը կ'անցնի այդ կուսակցութեան ձեռքը:

Այստեղ, իմ նիւթէս դուրս է բացատրել թէ կուսակցութիւնները իրենց ընկերային—քաղաքական հանգանակները ինչ համախառնային հոսանքներէ կ'առնեն, թէ ինչպէս կը դասաւորուին այդ հոսանքները և այլն:

Ես ուզեցի բացատրել թէ ինչ տարբերութիւն կայ ազատագրական կազմակերպութեան մը, և ֆալսիֆիկան կուսակցութեան մը միջեւ:

Ընթերցողը այժմ կրնայ որոշ գաղափար մը կազմել թէ ինչ էր Զ. Յ. Բաշնակցութիւնը.—ազատագրական կազմակերպութիւն մը, թէիւ չպարուած քաղաքական կուսակցութեան մը յատուկ զանազան վարկածներով, որոնք իր թերութիւնը կը կազմէին ազատագրական գործին մէջ: Բայց Զ. Յ. Բաշնակցութեան առանց կազմալուծուելու, դուրսելու Հեղափոխութեան քաղաքական անկախութեան համար ֆալսիֆիկան կուսակցութիւն մը դառնալը և դեկտիւսը Վիւսակցութեան փոխուելը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ հայրենիքին դէմ յանձանք:

Ինչպէս տրուած բացատրութիւններէն ընթերցողը կրցաւ հասկնալ, բոլորովին տարբեր մեքենայ մըն է Ազատագրական կազմակերպութիւն մը, բոլորովին տարբեր նպատակի մը ծառայելու համար յարուած բոլորովին տարբեր մեքենայ մըն է Վստահական կու-

սակցութիւն մը, բոլորովին տարբեր նպատակի մը ծառայելու համար:

Անա թէ ինչու նախորդ գլխուն եզրակացութեան մէջ կրտէի որ Բաշնակցութիւնը յամառելով միայ իր կազմակերպութեան ձեւին մէջ, ահագին եկեղծի կաշկանդեց իր կազմակերպութեան ծոցը, Էնէոփի մը որ այլեւս աւելորդ նպատակի մը համար խմբուած կը մընար, որովհետեւ ազատագրութեան չեղափոխական ձեւին պէտք չկար, ընդհակառակը պէտք է արձակուէր այդ եկեղծին, չմար Բաշնակցութեան զիակին ծոցը, անկէ պէտք է ուժ ածնէին հայ պետական իրականութեան համար ծնունդ առնող ֆալ. կուսակցութիւնները, անոնցմէ ամէնքը ստանալով իրենց բովին ինչպիսի մարդու, մտքի և գործունէութեան տարբերը:

Զ. Յ. Բաշնակցութիւնը չստեղծուեցով, ոչ միայն եկաւտարութիւն չստաւ այդ խմբումին, ոչ միայն հայ ժողովուրդի կեանքական ուժերէն մեծագոյն մաս մը ֆալսացաւ իր ծոցին մէջ, այլ և իր ժամանակագրեայ մեքենան սխալ գործածելու հայ պետութիւնը կառավարելու համար իրեն ֆալսիֆիկան կուսակցութիւն:

Եւ անա թէ ինչ եղերական պայմաններով կսկսէր հայ ժողովուրդին 600 տարեէ ի վեր կորուսած քաղաքական անկախութեան վերածնունդը:

Այս պայմաններուն մէջ գեղաւար չէր գուշակել թէ ինչ կարող է պատահիլ:

Բայց պարզ հարցում մը կայ ընթերցողներուս չմեքենայութեան վրայ ևւ ևս կը գուշակեմ զայն:

Եթէ Բաշնակցութեան գործը լրացած էր իր ազատագրող կազմակերպութեան առաքելութեան մէջ, պարզ այն պոտնաւորով որ առանց իր օգնութեան հայ ժողովուրդը կ'ազատագրուէր քաղաքական գեղարուար ք-

ուժով, ինչու համար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կազմող խմբակցութիւնները, անհատները, հասանքները, չէին ինքնին անջատուիր և միանար իրենց համախոհ նորակազմ կամ նոր մղում ստացող քաղաքական կուսակցութեանց մէջ:

Չէ՞ որ մարդիկ քաղաքական գործունէութիւն կրնան ունենալ իրենց համախոհ տարրերու հետ:

Այդքան ալ դիւրին չէր այդ:

Դաշնակցութեան անդամացող տարրերը գաղափարական գործունէութիւնէ, նկարագրի և համոզմունքի անկախութիւնէ աւելի չլա ան էին իշխանութեան տեսչով: Անոնց մէկ մասը անբարոյացաւ փառամոլութեան, ինքնահաւանութեան, շահասիրութեան մոլութիւններով: Դաշնակցութիւնը կապ մըն էր որ կը պարգուէր կազմակերպուած մեծագոյն ոյժի պատեհութիւնը: Անարգել և անպատիժ ամէն բան կարենալ ընելու մեղսալից զգացումը մտաւ ուղեղներու մէջ, և ազգի մը ծոցին մէջ ամենակարողութեան թովչանքը՝ մոռցուց մարդոց իրենց քաղաքական դաւանանքներն ալ, իրենց բնկերային վարդապետութիւններն ալ Հայ ժողովուրդին սաստաճը զգացին ինքզինքնին, հայ ժողովուրդին միակ ոյժը, սիրտը, մարմինը հոգին...:

Փորձութեան բուրքին վրայ կանգնած նայեցան մեր աւերակ հայրենիքին վրայ: Եւ արիւններու մէջէն ծագող արշալոյսը որուն վրայ կը գուրգուրայինք, անմաքուր շունչով մը լափեցին...:

Ամէն անգամ որ մեծ կազմակերպութեան ծոցէն զանազան վարդապետութիւններու կոկոսը կը լսուէր, այդ կազմակերպութեան ղեկավարները կսկսէին փառասիրութեան խայծով թունաւորել ձայն հանողները:

Բայց արդէն երկուութեան, հակառակութեան, պատահապատեհութեան հոգին այնպէս մը փորակած էր Դաշնակցութեան րոյտը թիւերը, որ հոն հնչող բնկերվարութեան ալ, ալտատակաւորութեան ալ, ազգայնականութեան ալ, քամիւնիզմին ալ գիմագմերը աղտաղտած էին և պղտոր ու անձեռն կ'երևային:

Դաշնակցութեան պիտաւոր գիմագմեր «ժճահան» ձեռ մը տուած էր ի նպատակ բնկերվարութեան, որովհետեւ Ռուսիոյ մէջ քանուարներն ու զօրքերը այնպէս կը մտածէին:

Բնկերվարական րլլալ կրէր գառաղարակի չէ, ամէն ազգերու մէջ կան բնկերվարական կուսակցութիւններ, հայ ժողովուրդին մէջ ալ կան, յայտարարեալն ալ տակաւին մը ապրելու համար իր նորմոյ պայմաններուն տէւար ունի, թոյնն անդամ քիչ քանակութեամբ գեղ է. բայց չառ քանակութեամբ կրուպաննէ: Այնպէս ալ երբ ազգային գոյութիւննիս գեղութիւնէ գուրս կը հանէինք, ամենէն տուած հոգ պիտի տանէինք ազգային կազմակերպութեամբ և ոչ թէ միջազգային վարդապետութեամբ: Հայ խորհրդարանին մէջ բնկերվարական-բնդդիմացիներու, գոյութիւնը հասկնալի պիտի ըլլար, յայտարարեալն երբ Դիմիր իր կաշկանդած ժողովրդական ուժերուն հակադր կը փակցնէր բնկերվարութեան, միջազգայնութեան պիտակը և հայ ազգին, հայ պետութեան կազմակերպութիւնը թողած, կը աւարուէր իր գառաղարկերագով՝ մարդկութիւնը անմաքուր, կարծեմ պէտք է «կապածէինք» անմաքուր քանակութեամբ փառասիրտակ:

(406-2002)

(500/21702)

677-2005

Ե.

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՒ Շ. Յ. ԴԱՇԵԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Շ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր ընթացքով աշխատեցաւ վարել հայ ժողովուրդը ազգային-ինքնապաշտպանութեան զգացումով, արգիլել պետական ուժեղ կազմակերպութեան ձեւառումը, և ջլտաւ պետական — զինուորական կազմակերպութեան առաջացումը հայ պետութեան «կորիզ»ին մէջ — ինչպէս սիրեցին անուանել Երեւանը, որպէս զի այդ ոյժով կարելի ըլլար իրականացնել հայ պետութեան զարգացումը հայ բովանդակ հայրենիքին վրայ:

1918ին երբ ուսերը լքեցին Կովկասեան ճակատը, հայ ժողովուրդին արամադրութեան տակ ձգելով թրքահայ երեւի միջոցները, ամբողջ Ռուսահայաստանը և Պարսկաստանը Շ. Յ. Դաշնակցութիւնը, մոռցեր էր արդէն իր ազատագրական կազմակերպութեան հանդամանքը. անիկա արդէն սկսած էր իր նեխիչ, ժամանակավրէժ պիտի գերը, կաշկանդելով հայ ժողովուրդի կենսունակ տարրերուն գործունէութիւնը: Անիկա Ռուսահայ գիւղացիութիւնը և մտաւորականութիւնը առած իր սեւ գրկին մէջ կը տանէր նետել ուսական յեղափոխութեան ալիքներուն մէջ, անտարբեր՝ Հայաստանի ձայնին, Հայրենիքի մոռցիւնին, որ զգալով իր ծոցը ազատ բռնակալներու ճնշումէն, իր գաւակները կը կանչէր ազատագրութեան կոռնին:

Շ. Յ. Դաշնակցութեան կուշտին ուժգին կից մը տալով զուրս կուգար Անդրանիկ. հայ ազատագրու-

թեան խորհրդանիշ հերոսը, և զուլան անցնելով Կովկաս ապաստանած թրքահայութեան, որ բարեբաղդաբար թօթափած էր Դաշնակցութեան լուծը, կը մեկնէր Կարին:

Հոն ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքը ուսական դօրքը թողած էր, ռազմամթերք, թնդանոթ, հրացան, փամփուշտ խորտընկեց, երկաթուղի, կառախումբ, հագուստ, ուտելիք և վերջապէս մէկ միլիոն զինուորի համար մէկ տարուան անսպառ մթերք:

Դաշնակցութեան ժամանակավրէժ պիտի կը պլլուէր Անդրանիկի սրուքներուն և կը տապալէր հայ ազատագրութեան խորհրդանիշը, հայ ժողովուրդի վեց հարիւր տարուան երազը տապալելով այդպէսով:

Յայտնի էր որ այլասերած էր հոկան: Այլեւս անընդունակ էր դարձած իր պատահապաշտութեան մեծամոլութենէն, նոյն իսկ ծառայելու այն Դատին, որուն համար ծնունդ էր առեր...

1918ի այդ առաւելի օրերը երբ Անդրանիկ «գաւաճաններով չըջապատուած» կը զգար ինքզինքը, երբ զուլեկի գրգռիչներ ազգային մեծ հերոսին վրայ համազարկ պարպելու կը մղէին հայ զինուորը, Շ. Յ. Դաշնակցութիւնը տարուած էր համարուական սահմանադիր ժողովի ընտրութիւններով. յեղափոխական միթիկներով, յեղափոխական սկզբունքներու փառաբանութեամբ, մտնելով հայ գիւղերը, թունաւորելով հայ գեղջուկը՝ ապագայութեամբ, ուսուցանելով զայն՝ ուսական քաղաքացիութեան փրօփականդանքով, որպէս զի ուսական յեղափոխութեան մէջ զիրք չիտիէ:

Զբաւականանայով այս անպէտք վատնումով, որուն կը տանէր հայ ժողովուրդի կենսունակ ուժերը, Գաշնակցութիւնը կ'ուզէր պահել իր դիրքը նաեւ հայ իրականութեան մէջ:

Անդրանիկ «համարձակած էր» Գաշնակցութեան հրաժարելու. պէտք էր վարկարկել Անդրանիկը, պէտք էր հողին հաւատարեցնել զայն:

Սեւացուցէր» — անցախօս մը որուն իրականացման համար Գաշնակցութիւնը աւելի էնկածի կը վառնէր, քան վառնած էր: 35 տարի «հայ ազատագրութեան դատին համար...»:

Արովհետեւ իւրըրումը պաշտպանողը Անդրանիկն էր, պէտք էր աշխատել որ երդրումը չպաշտպանուի...:

Հ. Բ. Գաշնակցութիւնը չկրցաւ բմբանել ինչ ժողովուրդ մը կարելի չէ խանդավառել իր սեփական հայրենիքի, իր ազգային տղամ գարգացման, իր քաղաքական անկոխութեան դատով, երբ այդ ժողովուրդը չէա խանդավառել մի միայն այդ խեղճով:

Ընդհանրապէս այդ ժողովուրդին խեղճ ինչերը կը ծանրանանէր իր այժէն վեր, դէնքերով, երբ այդ ժողովուրդին կը քարոզէր չատակարգային կոխ, երբ ազգային գաղափարը ցոյց կուտար իրեն յատկանշական միջոց, արգիւղ՝ դատակարգային ազատագրումը, երբ զայն կը խանդավառէր բոլորովին բարի խեղճներով:

Գաշնակցութիւնը իր կազմով, որու մասին երկուր քաջաբեկինք, անընդունակ էր պիտի ահա շինարար աշխատանքի:

Խանդավար պետութիւն մը ուժեղ-բոլոր, համար պէտք ունի ժողովրդական կամքի արտայայտութեան, խորհրդարանական կեանքի, պէտք ունի աստղ քառակի որ հետաւ յայտ քաղաքականութենէ և տողոր-

ուած բոլոր մէկ բանով միայն — հայրենիքի պաշտպանութեան եռանդով:

Գաշնակցութիւնը ինչպէս կրնար ժողովրդական կամքի արտայայտութիւնը քարոզել կր կաշնակած էր այդ կամքը, երբ ժողովրդին կրժքին հեծած կը քամէր զայն իր պիտակեցներու վաշտաններով:

Հայաստան կրնար ուժեղ և հայրենատէր բանակ մը ունենալ իբր 21 Բ. Գաշնակցութիւնը պետութեան մէջ պետութիւն էր կազմած, երբ տակաւին Հայաստան պետութիւնը չկազմուած իսկ, Հայ քորումի հրամար զօրավար Նազարբեկով Ալեքսանդրօյի մէջ կ'էր ինծի 1918 Սպրիլ 3ին:

— Հայ զօրքը զէնք չունի, երկամթերք չունի...:

Մինչ անդին Հ. Բ. Գաշնակցութեան յիմարանուանը, լեցուն էին սուսական կողոպուտներով, երբ զէնքի աստուորը նոյնիսկ թուրքերու հետ անհամեմատ չափերու էր հասած անյայտ «քնկերներու մէջ», երբ Գաշնակցական անհամեմատ յանուն իրենց, զէնքի պահանջներ ունէին Ալեքսանդրօյին մինչև թի մը ամէն կողմ:

Հայ զօրքը ինչպէս բնորոշակ դաժնար կուելու և հայրենատէրութեան հուրերէն պատուելու, երբ Գաշնակցութիւնը հայ ղեկաւորականները կը հետոցնէր ասպարէզէն, իր բնկերնիւուն տրամագրութեան տակ դնելով հայ բանակը:

Գաշնակցութիւնը ինչպէս կրնար հաւատալ որ հայ զօրքը կրնայ պահել իր սղին առանց Անդրանիկի, որ հայ պետութեան տակդուծի իսկ օրէն կը հետոց-

ւեր Հայրենիքէն հեռու, մարդ մը՝ որ իր բովանդակ
կեանքը և հանձարը ի սպաս դրած էր այդ հայրենիքի
ազատագրութեան:

Բայց աւելորդ է յօգնել ընդհանուր բացատրու-
թիւններով, ևս նախորդ պոլիսներուն մէջ ցոյց տուի
թէ Դաշնակցութիւնը իբրեւ ժամանակավրէպ մեքե-
նայ, Պետութեան պոլիսը անցնելով ինչ անդամանելի
սխալ կը գործուէր: Այժմ ևս յաջորդաբար պիտի տամ
փաստեր Հայաստանի երկու տարուան կեանքի ըն-
թեմացքին Հ. Յ. Դաշնակցութեան կործանարար գոր-
ծունէութենէն: Պիտի տամ հաշիւը այն ոյժին, որ յում-
պէտս վատնուեցաւ հայ ժողովուրդի արիւնաքամ և-
քակներէն կաթիլ ալ կաթիլ:

2.

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՎՁԻՐԻՍՈՒՆԵՐԸ ԱԿԱՆՍԵՍԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երեւանի մէջ, 1918—19ի չքմանին հայ ժողովուր-
դին, կամ աւելի ճիշտը հայ հանրապետութեան կեան-
քը և գոյութիւնը պահուեցաւ չնորհիւ Անդրանիկի և
իր 5000 թրքահայ քաջերուն, որոնք Ղարապաղ—Ձան-
գեզուր գաւառները իրենց ձեռքին մէջ պահելով
Թիւրք—Թաթար ոյժերը քաշեցին իրենց վրայ և եր-
կիւղի մէջ բռնեցին այդ զաղամները. այսպէսով կարե-
լի եղաւ անվտանգ պահել Երեւանը և իր դիւրարեկ
հանրապետութիւնը:

Մենք ըսինք թէ Դաշնակցութիւնը յամառեցաւ
մնալ իբրեւ սպառող տարր և թոյլ չտուաւ որ երկիրը
կառավարող ժողովրդական տարրեր յառաջ դան:

Արդիւնքը այն եղաւ որ սովին, աղքատութեան և
հիւանդութեան վրայ աւելցան իրենք, դաշնակցական
թափթըփուք տարրերը և սկսան կեղեքել ժողովուրդը:

Մակդեհիսներու սանձարձակ տիրապետութեան
չքմանն սկսաւ:

Հայաստանի խորհուրդի (*) երկու սօցիալ դէմօկ-
րատ անդամներ այսպիսի դէպք մը պատմեցին Թիֆլիսի
մէջ 1919ի սկիզները:

(*) Նախկին ռուսահայ Ազգային խորհուրդը, որ Թիֆլիսէն ե-
րեւան փոխադրուեցաւ, իբրեւ տուաճին խորհրդարան:

«Առաւօփեան պողոտայէն կ'անցնէինք դիշեր մը, յանկաբժ մտուղէր ատրճանակի պայթիւն մը լսուեցաւ, դեղարանի մը տառջն էինք, կանգ ստինք, նոյն պահուն դեղարանին դռնէն դուրս ելաւ Երեւանի զինուորակոյն հրամանատար Շահխաթունին, «ո՛վ էր ան» պատալով:

«Այ ոք կ'երեւէր, միայն զէնքի պայթիւնին չարգամ էր մահաւերձի ձիւ մը, և մարմնի մը անկումը»:

«Շատ չափասեցինք, քովքնախ մուխ փողոցէ մը դուրս ելաւ տասնութի (հախաւնջի) մէջ փաթիթաւ մարդ մը, դուրս փախախով, և մտնեցաւ մեզի, ձեռքը բռնած էր միացող մակդիր ատրճանակը»:

«—Ո՞վ ես, ինչ բրիւր, գոչեց Շահխաթունին:

«—Դու ո՞վ ես, բոտա մտուղէրիս խնդարաւոր ինձանք:

«—Ես Շահխաթունին իմ, Երեւանի հրամանատարը, չուտ, բռն թէ ինչ բրիւր, ո՞վ էր զէնք արձակողը»:

«—Ձեռք արձակողը ես էի, դու պէտք է զխնաս թէ ես անց եմ, ես Գեղի Ղազարի փնջապետն եմ... կի՛նս աղբոյնեցի»:

«—Ոճրագործութիւն... ձերբակալեցէք»:

«—Շչա, շատ տառջ մի երկմար, պատասխանեց մտուղէրակիրը և յամբարայն հեռացաւ, մենք երեքս մտանք գեղարան»:

«—Եթէ քիչ մըն ալ խտուրթիւն բանեցնէի, զիս կ'ուզանէր—բոտ հրամանատարը»:

«Հետեւեալ օրը սակայն Շահխաթունի պատուին չի ձգեց որ իր աչքին առջև ոճիր մը գործուի և ինք անպատիժ թողու, հրամայեց ձերբակալել ոճրագործը: Ձերբակալեցին... բայց երկու մամ վերջ Տէլի Ղազարի

մտուղէրիս թնկերը կը յարձուէին բանտին վրայ և իրենց վաշտապետը դուրս կը հանէին...»

Ուրիշ պատմութիւն:

Պատմողն է խոտ յայտնի պետական անձնաւոր թիւն մը:

«Երբեք մը արեւմտայի ջէնթլմեն քաղմութիւնը դուրս կ'ելլար, երկու խմբապետ մէկը իր կ'նոյ՝ հետ, միւս ատանձին, քաղմութեան հետ դուրս կ'ելլային»:

«Ամուրքն կ'առաջարկէ միւսին «իրեն զիջիլ կիներ, բանի սը երկար ստան վայելած է ինք, միւս կողմէ իր սիրտը կ'նիկ կ'աւել ալ իրբեքն...»

«Միւսը կ'առաջ կը կարծէ նախ, բայց չնայ երբ գործին լրջութիւնը երեւան կ'ելլայ ձրսիսին մտադիրները քաշել և կ'ուիլ քաղմութեան մէջ, կրնար երեւակայել թէ ինչ արտափէ կը մտանուի ժողովուրդը, փախչող փաղչող... իսկ երկու խմբապետները զիրք բռնած իրարու կը կրակէին. հետուն քաղմութիւնը խնուած է, միլիցիաները չեն համարձակիր միջամտել և կիցած են քաղմութեան մօտ իրենց միլիցիապետին հետ»:

«Հիմա—վեց մտուղէրիս թնկերը աղմուկը լսելով կը մօտենան և կը հարցնեն միլիցիապետին»:

«—Ինչ աղբուկ է աս»:

«—Երկու ձողի կը կոտեն, բայց չեմ համարձակիր միջամտելու, կը պատասխանէ միլիցիապետը»:

«—Մենք թեզի կ'օգնենք, կ'առաջարկեն մտուղէրիս մեները»:

«—Շատ լաւ, և կը յառաջանան, բայց ան մտուղէրիս թնկերը կը տեսնեն սը իրենց չեղիւն են կրուողները, ախ ստեն կ'առաջարկեմա՞ր կը զստան միլիցիապետին»:

— Սրբիկայ, դուն մեր շեփերը սպաննել տալ կ'ուզես մեր ձեռքով, առ քեզի. և մաուզէրի հարուածներու տակ կը փռեն գետին խեղճ միլիցիապետը:»

Այլ առակ,

Տէլի Ղազար համբաւաւոր խմբապետ-մաուզէրիսար տիրապետութեան չքջան մը ունեցաւ Երեւանի մէջ:

Այս բոլոր անկարգութիւնները իր «տղերանց» ձեռքով տեղի կ'ունենային:

Կառավարութիւնը չէր կրնար միջամտել, դիմեց Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմինն, որպէսզի ազդէ Տէլի Ղազարին վրայ: Փորձեցին Տէլի Ղազարը զսպել Դրօն միջոցաւ, բայց Դրօն կը վախնային, որ Ղազարը զսպելով, ինք կը հաստատուի անոր տեղ և այս անգամ ուրիշ մը չեն գտնար Դրօն զսպելու և Դրօն կը դառնայ իրենց գլխին տեքթաթուր:

Ի վերջոյ Դաշնակցութեան մարմինը կը յաջողի Տէլի Ղազարը համոզել, որ մալրաքաղաքէն հեռանայ:

— Շատ լաւ, կը պատասխանէ Տէլի Ղազար:

Եւ հետեւեալ օրը Երեւանի բնակիչները կը կարդան պատերու վրայ մեծ մեծ յայտարարութիւններ, թէ Տէլի Ղազարը պիտի մեկնի Երեւանէն մինչեւ ամսոյն 29, և կը հրաւիրէ իրեն հետ ո և է հաշիւ ունեցողները, ներկայանալ իրեն Օրիֆէոս հիւրանոցը:

Մինչեւ ամսու 29 այդ կատակերգութիւնը կը տեւէ, բայց Տէլի Ղազար դուրս չելար Երեւանէն... միայն կը դանձէ «իբր ամենիւր»ները և պարտքերուն մասին... անդորրագիր կուտայ:

Տէլի Ղազար շատ ուշ, իմ թիֆլիսէն մեկնած օրս մեկնեցաւ իմ գնացքովս դէպի Պաթում, վերջապէս հեռանալով Հայաստանէն...:

Է.

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԻՆՉՈՒ ՀՆՈՒՅՍԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմակերպութեամբ ապեւս ընդունակ չէր ուրիշ գործի, եթէ ոչ, հայ ժողովուրդը կիսելու, իր ժամանակավրէպ գոյութիւնը քաշքշելու համար:

Ուրեմն հարկ էր ձեռքերը ազատ զգալ:

Հայ ժողովուրդին մէջ Անդրանիկի նման հմայքոտ և մեծ անուշի մը Դաշնակցութիւնը չէր կրնար հանդուրժել: Մենատիրութեան ձգտողը չկրնար ուրիշներու գոյութիւնը հանդուրժել կրկէսին մէջ:

Եւ Անդրանիկ սկսաւ հալածել ի ֆուսս հայ ժողովուրդին, ի ֆուսս Հայաստանին:

Ի ֆուսս՝ որովհետեւ այդպէսով հայ ժողովուրդը Հայրենասիրական ոգին է որ կը հալածէր:

Եւ առանց հայրենասիրական ոգիի, Հայրենիքը չի պաշտպանուիր: Ասիկա դատարկ նախադասութիւն չէ: Փաստը, աւա՛ղ, շատ թարմ է...:

Ես իմ գիտցածներս չպիտի պատմեմ, Անդրանիկի դէմ եղած հալածանքներէն, այդ շատ երկար և ողբալի պիտի ըլլար: Ես ուղղակի Անդրանիկի իրեն խօսքերը կ'արձանագրեմ հոս:

«Ամիսներ չեն բաւեր պատմելու համար անցուղարձերը, իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով: Այսօր քան միայն կրնամ բռնել, թէ անվերջ դաւաճանութիւններ սարքուեցան ինձ դէմ:

«Արտասահման ելլելէն վերջ կը պաշտօն թափու որ
Նախնիներէն, Ազուլիսի և այլ չըջանականերու մէջ
30—35 հազար հայ սպաննուած են և այն ալ այն թա-
վարներու կնոջն, որոնց զենքերը հայերը մատակա-
րարեցին :

«Հազարա եւ թաւալ, որ այն բոլոր տարածութեան
վրայ, ուր կը գտնուէի, պատրուած թափարներու և
կապիլ ու Նուրի փաշաներու կանոնաւոր զօրքերէն,
մէկ քիթ չարիւնեցաւ, մէկ սխալ չի յաջողակուե-
ցաւ :»

Այս կը վկայէ ամբողջ ժողովուրդը :

Իսկ ի՞նչո՞ւ հետաքաւ Անգրանիկ Ղարաբաղէն՝
ուր նստած, կը հովանաւորէր հանրապետութիւնը,
Հայաստանէն՝ ուր չկրցաւ մնալ, դարձեալ թող իստի
խնդր Անգրանիկ :

«Փեղքներու կողմէ տարածուած այն լուրք, ի՞նչ
տեղեկական սպաննալիքի կամ խնդրանքի տակ հետա-
ցած եւ Զանկեզուրէն, բոլորովն սխալ է, ևս նկատ-
ցած եւ որոշ չիլիս մը կասարած անվերջ դաւադրութեանց,
խոչընդոտներու և գիտ ու իմ գորարանակա խայտերու ան-
համար խաղերուն պատճառաւ :

«Արեւն կը հողէր իմ և ինձի հեռեւորներու սրտէն
տեղի ունեցող այս բոլոր գայթակղեցուցիչ պարտա-
ղեւուն և ի գաւը կտորոտող հայ ժողովուրդին համար :
Երբ որ Էջմիածին հասաւ, Զօր, Պիշի միջոցաւ, զիս
համարել կ'ուզէին՝ որ մնամ, բացարձակապէս չարա-
մարեցի թէ դաւադիրներու մէջ չեմ կրնար ընկեր ըլլալ :

«Ճիշտ այդ միջոցին էր որ Երեւանի փողոցներուն

մէջ 170 մարդ կը մեռնէր, հայր՝ հայուն ձեռքով քա-
ղաննուած :»

Այս գտն խօսքերը կ'արտասանէ այն տեսողիւ
և հրաշագործ մարդը՝ որ 3500 քաջերով Ղարաբաղի և
Զանկեզուրի չըջանին մէջ հանրապետութեան հողա-
մասէն աւերի ընդարձակ երկիր մը կը պաշտպանէր
Անտրպէճանի և Փարսիոյ բանակներուն դէմ :

Ընդհանուր զինագաղտրին, երբ Պարուէն Անգլիո-
ցիք պատուիրակութիւն մը զրկեցին Անգրանիկի մօտ,
Քլիթրն Սթուէյը, փրանսացի սպայ Գաֆիդ : Աստիք
խնդրեցին Անգրանիկէն յենեղ իր զօրքին դատաւ-
րումը :

— Ի՞նչ կարելի է ձեր տաւէք մեզ որ չըջնք ձեր
բանակը բռն սպաններ :

— Ձերու պէտք չկայ, կրնար ձեր ևզած տեղէն
տեռնել, պատասխանեց Անգրանիկ, ձեռքի չարժուածով
մը վրանին քաջութիւնը ցոյց տալով իր քաջերը :

Պատուիրակները չեն կրնար հաւատալ, և կը խնդ-
րեն Անգրանիկէն «խտան չընել, որովհետեւ հազիւ
3000 զինուոր կը տեռնէին, մինչդեռ Անգրանիկ պէտք
է իրենց ցոյց տար 32,000 զինուոր :»

— Ասիկա թխրիմացութիւն է, երբ հազար հինգ
հարիւր զինուոր ունիմ, կ'րո՞ւ Անգրանիկ :

Եւ այն տեսն երկու դաշնակից զինուորականները
չուարած իրարու երես կը նային և յեղակարծ չար-
ժուածով մը կը փարին Անգրանիկի ձեռքերուն, զաննք

(*) Զօր-Անգրանիկի յայտարարութիւնները երկրի Արեւելեան
Մամուլի խմբագրին. — Ար. Մամուլ Էրզրումի Թիւ 2377, 19
Հոկտ. 1920 «Շանկիւն տեսակցութիւն մը Զօր, Անգրանիկի մօտ

համբուրելու համար, իրենց հիացումէն:

— Ձեր անունը և զիւցաղնական համբաւը լսած էինք, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս տեսանք, դուք այդ փոքր ուժով գողացուցիք չորս միլիոննոց Ատրպէյճանը, տէրութիւն մը, որուն մայրաքաղաք կոչուած Պարսն ձեզմէ 580 քիլոմէթր հեռու կը գտնուէր... և հոն անգամ ձեր ազգած սարսափը կայրէ, չարերը կը փախչին և կառավարութիւնը Ջոր. Թոմսոնի ոտքերը կը համբուրէ ազազակելով, որ «Անգրանիկէն ազատէ զիրենք»: Մենք ձեզ համբուրելէ յետոյ կուզենք համբուրել ձեր մէն մի զինուորը:

Եւ անոնք կը վազեն զիրքերը, զարմացած կը նային զինուորներու պատուաւ հազուստներուն և հազած տրեխներուն, կը տեսնեն զինուորին կերածը, որ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ թիթեղի վրայ խարկուած ցորենի հատիկ... (*)

Ահա թէ ինչ ոյժ կը հեռացնէին Հայաստանէն Դաշնակցականները:

Ինչո՞ւ համար:

Որովհետեւ Անգրանիկ ըսած էր.

«Ո եւ է կապ չունիմ Դաշնակցութիւն կուսակցութեան հետ»: Եւ Դաշնակցութիւնը վճուր էր առաջները սեղմելով:

— Լաւ ուրեմն, մենք քեզ ցոյց կուտանք որ գուն «Անգրանիկ» ես, չորհիւ Դաշնակցութեան: Դաշնակցութիւնն է որ քեզ պատուանդան է շինելու և բարձրացուցիք է վեր, եթէ Դաշնակցութիւնը մատը չարժէ դուն ոչնչութիւն մը կը գտնուի:

(*) Այս մանրամասնութիւնները կը քաղեմ Անգրանիկի սպանիւրն Պ. Յանիկ Արամասեանի իմ յանձնած նոթիւրէն. Լ. Թ.

Եւ այս զարհուրելի հաւանութիւնը ապացուցանելու համար էր որ անոնք մահացու պայքար կը մղէին Անգրանիկին դէմ: Հայ ժողովուրդը իր հերոսը կ'ընտրէր իրեն առաջնորդ 1918ի գոյապայքարին, Դաշնակցութեան կամքը ի խոր խոցուած կարծես, կ'ըսէր ժողովուրդին երեսին.

— Դուն կ'ըմբոստանամ իմ իշխանութեանս դէմ, կը համարձակիս յուսալ Անգրանիկի հանձարէն... կը տեսնես ուրեմն. և մինչդեռ հայ ժողովուրդը պէտք է ճակատէր իր հայրենիքին, իր անկախութեան, իր կրօնքի թշնամիին դէմ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր բովանդակ ոյժով կը ջանար զայն մղել ոռոտական յեղափոխութեան երազանքներուն մէջ, սոցիալիստական բանդազուշանքներու դերադրութեան մէջ, միթիւնիներ, ճառեր, ընտրութիւններ, ընտրացուցակներ, «ներքին թշնամի» անցախօս, դատակարգային պայքար, քայքայում զինուորական կարգապահութեան, զինուորական հրամանատարներու վրայ «Բօլքովոյի Կոմիտէտ»ներ, որոնք զօրավարներն ու գնդապետները կ'արհամարէին, իրենց «պարզ զինուորի» խորխտանքով... Հայ ժողովուրդը քանի կը աքնէր իր հայրենիքի ազատագրութեան, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը աւելի ուժգին թափով կը մղէր զայն դէպի հիւսիս, դէպի միջազգայնութիւն, դէպի ապագայնացում... և հետեւանքը կ'ըլլար յաղթանակ, մեծ յաղթանակ, հայ զօրքը կը լքէր Հայաստանը, Մուշէն մինչեւ Երզնկա, Վանէն մինչեւ Կարին... Անգրանիկը կը «պարտուէր» այս էր յաղթանակը: Բայց այսքան չէր միայն:

Թրքահայ ժողովուրդը իր ազգասիրական եռանդով բոլորովին տարբեր հոգի մը ի յայտ կը բերէր, Կովկաս անդատանած երեքհարիւրհազար թրքահայութիւն

նր. կ'արձամարկէր Դաշնակցութեան խնամակալութիւնը, կը կապմակերպուէր իրրեւ. Հայաստանի իրաւատէր, իրրեւ միջնորդային գտաի մը առարկայ ժողովուրդ, ազատ, անկաշկանդ, Կովկասի մէջ կը հիմնէր իր դիմագրական բերդը, կ'առաջարկէր գրուել իր հայրենիքը և հիմնել հոն իր սեփական անկախութիւնը... այս բոլորը առանց Դաշնակցութեան, ո՞վ ազատ իրողութիւն... հայ գնորդ ինչի Դաշնակցութեան ձեռքէն... ոչ անպատիւ կարելի չէ. և ահա Դաշնակցութեան «խռայներութիւն» սպառնացանք. Ռուսահայ զօրքը, ահարկ վերականգնողութեանը ցոյցեցութեան տակ կ'ըմբռնանայ՝ «եւ թրքահայաստանէն, և ա Կարմէն, և ա գրաւեալ հողամասերէն, և ա, և ա գէպի Կարս, ձենք Կարսի առաջ մեր անկը կը պաշտպանենք»։ Յաջիմանակ, անողոր ցողիմանակ որ մարտիրոս ժողովուրդի մը յայտնուել և ազատութեան խարոյկին վրայ կը կանգնի...։

Դաշնակցութիւնը գտն է. Հայաստանը դարձեալ թշնամիին ստաի կոխան ըլլալէ վերջ, նոր Հայաստան մը կը հիմնուի, հորամասի մը մէջ որտե ժողովուրդը երբեք չէ մտածած այդ մասին, բայց որ Դաշնակցութեան հմայքին տակ է, ըմբոստ չէ, կրնայ իրրեւ հոս ծառայել...։

Բայց տեսնենք թէ ինչ կ'ընէ այդ ժողովուրդին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

Տեսնենք թէ կը հրամարի նոյնպէս, իր ձեռքէն պրծած թրքահայ-ժողովուրդը կարճեալ իր իշխանութեան, իր կախարդական շրջանակին մէջ քաշելու։

Այդ կը տեսնենք։

ԻՆՉ ԷՐ ՌՈՒՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԻՆՉՊԵՍ ՎԱՐՈՒԵՅՄԻ ԱՆՈՐ ՀԵՏ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Կովկասահայ ժողովուրդը խորապէս և անկեղծօրէն հաշտուած էր ռուսական տիրապետութեան հետ և երբեք չէր խորհած իր «ազատագրութեան» մասին։ Ռուսը սիրելի էր իրեն, չէր զգացած դրեթէ «տիրող տարրի» ճնշում, և եթէ քաղաքական իտեայներ ունէր անոնք կապուած էին Ռուս ժողովուրդին իտեայներուն հետ և հայկական անջատողական դրոշմ չունէին։

Ռուսահայ ժողովուրդը կը սիրէր Հայաստանը որ իրեն համար թրքական տիրապետութեան տակ զրանուող հայ հողամասն էր, Ռաֆֆիի վէպերը իր մէջ արթնցուցած էին հին յիշատակներ, խօսեցուցած էին հայրենի սրբազան հողը, անոր ոգիները և անոր հնախօսութիւնը։ Բայց այդ բոլորը խնայեալ կը խօսէին միայն Պարսկական և թրքական Հայաստանի մասին^(*)։ Եւ այն ժողովուրդը որ կ'ապրէր էջմիածնի, Արարատի, Անիի, Վաղարշապատի, Ախուրեանի Արաքսի, Արմաւիրի^(*) Սեւանի, այս բոլոր հայրենի նշխարներուն մէջ, մտքէն անգամ անցուցած չէր խօսեցնել անոնցմէ յառնող անոյ տոռերները, և կը կարծէր որ «ապրում է Ռուսաստանում, այդ հողը Ռուսինն է, և ինքը ռուսական քաղաքացի է»։

(*) Սարապապարտ։

(**) Աւերդը է ըսել, ռուսական քաղաքականութեան ջնորդիւ։

1915ին երբ Կովկաս դացի, Կովկասահայ մտաւորականութիւնը այնքան ուսաստէր դուայ որ նոյն իսկ, Կ'ուզէին Թրքահայաստանի կցումը Ռուսաստանին որպէս զի մենք ալ վայելենք այն «բարիքները» որոնցմով լիացած են իրենք ուս իշխանութեան տակ և ըստ իրենց բարի սովորութեան, առանց մեր կարծիքն առնել մտքերնուն իսկ անցնելու, արդպիսի տրամադրութեամբ կը մօտենային Փետրոկրատի քաղ. շրջանակներուն:

Ահա թէ ինչպիսի տաքրի վրայ կը փոխադրէր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ «Տաճկահայ գաւի վեթերանը» Հայաստանը:

Եւ փոխանակ այդ Ժողովուրդին սիրցնելու բուն հայրենիքը, ինքնակառավարման, ինքնիշխանութեան, վերջապէս անկախութեան հեշտանքը, բարօրութիւնը, գանձեր՝ որոնք այնքան քաղցր են ամէն մէկ աղղի դաւելին համար՝ որ իր կեանքի դնով կը պաշտպանէ զանոնք. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ամէն բան ըրաւ խորացնելու համար ուսաստայ Ժողովուրդին ախոտանքը «Կորուսեալ գրախտ»ին համար որ Ռուսաստանն էր:

Թող խօսի Դաշնակցութեան ուսաստայ դաւակը իր բերնով:

Ես կ'արձանագրեմ այս տեղ Եզոր Տէր Մինասեանի ամբաստանութիւնը իր կազմակերպութեան գէմ: Եզորը, որ սպաննեց իր չէֆը, խաչատուր Կարճեկեանը, և նստած էր դատարանին առաջ, ոճրապարտի աթոռին վրայ, իր պաշտպանողական ճառին մէջ որ 5 ժամ տեւեց այնպիսի ահաւոր ամբաստանութիւններ կարդաց դաշնակցական հին ու նոր դործիչներու հասցէին որ «Երեսուն տարուան կազմակերպութեան հիմերը սարսեցան»:

Երեւանի «Ժողովուրդ» թերթը կը գրէր այդ ճառին առթիւ «Եթէ իրաւ է այն հին ճշմարտութիւնը, որ հօր մը համար աւելի անողոք, աւելի արդար դատաստան չկայ քան իր հարազատ որդւոյն դատավճիռը, ուրեմն իր կուսակցութեան բոլոր բնկերները կողմից աղնլու, պարտաճանաչ, զաղափարական անուանուած իւլգրա-դաշնակցական Տէր-Մինասեանի դատավճիռը մի սոսկալի ուսմբ էր, որ յանկարծակի պայթեց դաշնակցութեան գլխին»:

«Չաւակը տեւց իր վճիռը»

«Ահա և Տէր-Մինասեանի հակիրճ մեղադրական բանաձեւերը:

— «Մի բժիշկ 7 օր շարունակ Հայաստանը օրջելով 20 կենդանի մարդու կը հանգիստի միայն, անա քէ այդ մարդիկ (իմա՝ Դաշնակցականները) ի՛նչ օրի հասցրին Հայաստանը»

«Ամէն օր բան են բերում 6—25 գողեր, արդիւնք՝ մեր իրականութեան, արդիւնք՝ հայ ժողովուրդի տնօրակցացիային (անբարոյացման) ուրիւն ենթակեցին զայն «այդ մարդիկ», իրենց գործելակերպով:

— «Կարգում էի, հետեւում եւ վերադառնում եւ չորս տարուայ ընթացում ոչ մի անկեղծ գործունեութիւն տեսայ Դաշնակցութեան նոր լիզրմերի գործելակերպին մէջ»:

— «Ոչ քէ կամաւորական շարժումն եր տարեային ալ լիզրմեր (Դաշնակցութեան պետերը) իրենի կին տարեային»

— «Պոլեւիզմը չէ հայի բեմամին, եւ ոչ հայ ժողովուրդի «օրէկսի» (սուարկայական) պայմաններն, եւ «ամենալսանգաւոր բեմամի մէք ներքին կեանքին համարում եմ նոր Դաշնակցականներին»:

կ'առաջարկէր լուծել հողային հարցը ըստ սօցիալիս-
տական ծրագրի. միւս կողմէ դաշնակցական օրկան
«Հայաստանի Աշխատաւոր» թերթը կոչ կրնէր «Ժողո-
վուրդին, առանց կառավարութեան որոշումին սպա-
սելու յարձակիլ և հողերը գրաւել», և ակնարկելով իր
կառավարութեան «աղաւոր» գործին որով մայիս 28ի
պետական հարուածն էր սարքած, կրնէր՝ «Թող մեր
ժողովուրդը հետեւի իր կառավարութեան օրինակին
կատարուած խոյուրեան պոստի դէպքով».— կառա-
վարութիւն և օրկան, Դաշնակցութեան երկու գոր-
ծօնները թէ «բարի» օրինակով և թէ փրօփականով և
գիտար օրինակ ցոյց տալով խեղճ ժողովուրդը կը մը-
զէին ակնշխարհական:

Բայց բառը թեթեւ է:

Ի՞նչ կանուանէք մարդիկ, որոնք կոչուած են Ժո-
ղովուրդի մը ուսուցանել օրէնք հիմնել, և այդ սե-
փական օրէնքին հնազանդելու գերագոյն ազատութիւ-
նը վայելել, կ'առաջարկեն դժբախտ ժողովուրդին,
յարձակիլ մասնաւոր հողերու, վանքերու, պետական
կալուածներու վրայ և արդար կերպով զանոնք բաժնեց
իրենց միջեւ: Կրնա՞ք պատկերացնել այն ահաւոր ա-
նիշխանութիւնը որ կրնայ ստեղծուիլ երբ հարիւր հա-
զարաւոր խուժանք արդար բաժանումներու համար կը
խառնուի իրար, կը բզկատ իր հարեւանը, իր եղբայ-
րը, կ'որոտայ կ'ողբայ կ'սպաննէ և կը տառապի... Եւ
այդ խեղճ ժողովուրդը մեր արեւնաքամ Հայ ազգն է:

Դաշնակցական լիստներու Պօլսոյ երդուեալ հաւա-
տարմատար «Ճակատամարտ» պիտի պատասխանէր ին-
ձի:

«Կառավարութիւնը պատասխանատու է իր խօս-

քերուէն և գործերուէն համար միայն «բայց պիտի ըսէր
նաև «մեր կառավարութիւնը հարադատն է իր ետին
կանգնած կուսակցութեան» (*) և անոր ամենապատաս-
խանատու նախարարութիւնները միշտ ալ Դաշնակցու-
թեան պատկանող անձեր են» ուրեմն չի կրնար տար-
բեր մտածել ու գործել երբ կազմակերպութիւնը իր
պաշտօնական բերնով տարբեր կը մտածէ:

Թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԻՆ ԴԵՄ ՄԱՀԱՓՈՐՁԸ

Դանք Մայիս 28ի ազրին: Եւ հարցուցէք Դաշ-
նակցութեան ի՞նչ ըրիր եղբորդ Աբէլին:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը թրքահայ դաւաճ առաւ
այդ ազգով դարձեալ իր աղէտաւոր թեւարկութեան
տակ: Անիկա պայքարեցաւ այդ կողոպուտին համար
բովանդակ թրքահայ ժողովուրդի կամքին դէմ. մինչեւ
որ սեղմեց կոկորդին, զսպեց անոր ջղաճգունները,
հմայեց և թովեց, բռնացաւ ու սպանաց, սպանաց
վտանգել ամէն ինչ... յաջողեցաւ:

Խաղը լաւ պատրաստուած էր:

✓ Մինչեւ ղինադադար Հայկական Դատը կը մնար
անեղծ, Ազգային Պատուիրակութեան յանձնուած բո-

(*) Եւ բացատրեցի արդէն թէ Դաշնակցութիւնը կուսակցու-
թիւն չէ, այլ կազմակերպութիւն—Քոմիթէ:

վանդակ աղգին կողմէ, մէջն բլլալով Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութիւնն ալ:

Բայց զինադադարի վաղորդաշին, 1919 Յունվարին
Երեւանի մէջ Բիւրօն կը գումարէ իր նիստը. գաղտնա-
խորհուրդ նպատակաւ մը—որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ
հայ աղգին պահպանումը Դաշնակցութեան հեկեմոնային
տակ, կ'որոշուի Թրքահայ դատը բառնալ, ուրանալ
Ազգ. Պատուիրակութիւնը, Բարիդ ուղարկել «հան-
րապետութեան» կողմէ պատուիրակներ, Ա. Ահարոն-
եանի զլիսաւորութեամբ, նպատակ ունենալով ընդու-
նիլ տալ Երեւանի մէջ կազմուած հանրապետութիւնը
իրբեւ Հայաստան, անոր միացնելով—ըստ երե-
ւոյթին Դաշնակցական զաղթավայր—Վանի նահանգին
մէկ մասը Ալաշկերտի հովիտին հետ: Թէ ինչու, ու-
րովհետեւ Դաշնակցութիւնը իր հողը կ'որսնցուցած է
Թրքահայ ժողովուրդին մէջ... իր բոյնը կ'ովկաս է...
Դաշնակցութիւնը հայրենիք ըսելով կը հասկնայ իր
ինտելիգէնտներու բանակին համար «արօտավայր» մը...
եթէ Հայրենիքը արօտավայրի հատկութիւնը չունի շատ
քիչ կը հետազոտէ զինքը:

Ահուկի է այս բոլորը բայց ճշմարիտ է:

Մայիս 28ին Երեւանի կառավարութիւնը ինքզինք
կը հռչակէր Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւն,
12 Թրքահայեր կը մտցնէր Հայաստանի բաղամէնթէն
ներս...:

Ամէնուն ծանօթ է այն մեծ յուզումը որ յառաջ
եկաւ իրաւունքի այս բռնաբարութեան համար. ուստի
ես չեմ ծանրանար, միայն կ'ուզմ' տալ հոս ուսանայ
կուսակցութեանց բողոքն ու տեսակէտը:

Երեւանի բաղամէնթի 1919 Յունիս 4ի նիստին,

Սոց. Դէմօկրատ խորհրդարանական Ֆրակցիային կող-
մէ երեսփոխան Ղարաջեան կարդաց Սոց. Դէմ. Ֆրակ-
ցիայի յայտագիրը:

Այդ յայտագիրը կ'ամբաստանէր Դաշնակցութիւնը
թէ կ'արձամարնէ խորհրդարանը, թէ սկսած է բռնա-
նա երկրին վրայ, թէ իրեն համար բաղամէնթը ան-
ուանական գոյութիւն ունի: «Ապրիլ 27ին խորհրդա-
րանը մէկ ամսուան համար իր լիազօրութիւնները կը
յանձնէ կառավարութեան և Մայիս 28ին, երբ այդ
լիազօրութեան շրջանը անցած էր, կառավարութիւնը
կը կառարէ պետական հարուածը. կառավարութիւնը
իրաւունք չունէր Միացեալ Հայաստանի անկախու-
թեան սկիզբ յայտարարելու. կառավարութիւնը իրա-
ւունք չունէր նոյնպէս խորհրդարանի կազմին մէջ 12
Թրքահայ պատգամաւորներ մտցնելու: Հետեւաբար
կառավարութիւնը՝ յենած թէ Դաշնակցութեան վրայ
բռնակալ է օրէնքներէն չի ակնածիր, կը գործէ սահ-
մանազրակէն ողիի դէմ, ուստի Սոց. Դէմ. Ֆրակ-
ցիան կը հրամարի խորհրդարանի աշխատանքներուն
մասնակցելը»

Երբ այս յայտարարութիւնը կարդալէ վերջ Սոց.
Դէմօկրատ երեսփոխանները հեռացան խորհրդարանէն,
Դաշնակցական «երեսփոխան»ները կը պօռային հեղ-
նանքով:

— «Բարի ծնապարհ»:

Հայ ժողովրդական կուսակցութեան կողմէ երես-
փոխան Տէր-Պաշալուրեան կը կարդայ նոյնպէս յայ-
տագիր մը: «... Կառավարութեան առած քայլը ոչ
միայն պետական յեաշքջում և հարուած է սահմա-
նազրութեան դէմ ալ այդ քայլը նոյն իսկ խորհրդա-

րանի իրաւասութիւնէն վեր է: Փարթիկ հայ համաժողովին և Հայաստանի խորհրդարանին խառն նիստը միայն կարող է հրատարակել Միացեալ Հայաստանի անկախութեան ակտը: Այդ ասորինութեան հետեւանքով կուսակցութիւնը չի ձանձնար Հայաստանի խորհուրդը և կառավարութիւնն իբրեւ օրինական մարմիններ: Ֆրակցիան կը հեռանայ խորհրդարանէն և ետ կը կանչէ ժողովրդական նախարարները գաշիւնէն, և գործօն պոլիթիկայ կը յայտարարէ խորհրդարանական ընտրութիւններուն դէմ:»

Այդ. Յեղափոխական Գրակցիային կողմէ թուամանեան կ'ուզէ համանման յայտարարութիւն մը կարգաւ, նախագահը չի թողարտէր և խօսք կուտայ վարչապետին. վարչապետը կ'սկսի զեկուցում իսկ թուամանեան կ'սկսի կարգաւ: Խառնակութեան և աղմուկի մէջ Խառնեան պետական հարուածին հեղինակը կը սկսի խօսիլ և բացատրել թէ ինչու տեղի ունեցաւ ազգի:

Ես կը քաղեմ ամենէն էականը այդ բացատրութեան, որովհետեւ Դաշնակցութեան բացատրութիւնը պէտք չունինք հասկնալու համար էմբրիօն բուն նրպատակը որ բացատրեցի:

«Արեւմտահայ զաղթականութիւնը տարերային թափով շարժուում, կուտակուում է սահմանազուխը:

«Ոչ մի հնար չկայ ներգաղթը(!) կասեցնելու գործնական տեսակէտին անհնարին էր ստեղծել միացեալ Հայաստանի կառավարութիւն, ներգաղթը(?) կազմակերպելու համար:

«...Ներգաղթի մասին գաշնակիցներէ հետ բանակցելիս միշտ հարց էր ծագում թէ ինչ իրաւունքով Հայաստանի կառավարութիւնը միջնորդում է արեւմտահայերի համար, ի՞նչ երաշխաւորութիւն որ ես փայնում է արեւմտահայերի վստահութիւնը:

Դրդասպասումներէն մեկն ալ այն էր որ Հայաստանը (Ռուսական) չի ձգում անկախութեան եւ անսահման ե(»

«Դաշնակիցներէ կողմից թողարտուած էր ներգաղթը դէպի Բայազետ և Ալաշկերտ: Չէր կարելի երկիր մտնել իբրեւ հպատակ, պէտք է մտնենք իբրեւ տէրեր: Անհրաժեշտ է «օրինական իրաւասութիւն» (!) այդ երկրի տէրը համարուելու համար:»

«Կառավարութիւնը գիտակցում է իր արածին եւ պատասխանատու է:»

Ահա Խառնեանի պաշտօնական բացատրութիւնները:

Այս առիւթի պատասխանատուութիւնն էր որ գրուելը կերաւ Դաշնակցական Հայաստանին, այս առիւթի պատասխանատուութիւնն էր որ ազգին զաւակներուն այնքան արիւն թափել տուաւ, այս պատասխանատուութիւնն էր որ 1920 Դեկտեմբերի 2ին նոյն Խառնեանին ստորագրել տուաւ Մուսթաֆա Բէմալի լիազօրին դիմաց Հայաստանի անկախութիւնը ծախելու «Դաշնագիր»ը որովհետեւ «պէտք է մտնենք իբրեւ տէրեր» յայտարարող մարդիկը չուզեցին հասկնալ թէ Մուսթաֆա Բէմալ դիրենք կը լսէ և «պէտք է չմտնելը» ստորագրել տալու համար մինչեւ Ալեքսանդրօբօլ պիտի գայ:

(*) Այս նշանակալից յայտարարութիւնները շատ բան կը խօսին այն սկզբունքներու ականջին որոնք կը գոչէին թէ Հայաստանի դատը մեռած էր եթէ երեսանի մէջ կորիզ չստեղծուէր... Հայաստանի զաւոր մեռցուցին անոնք որոնք կապեցին զայն երեսանին, ռուսական սփինքսին... Խառնեանի ակնարկած տառամուտը կը ծագէր այն արքայապետէն, որով կը համարուէր ռուսահայ ժողովուրդը ամէն անգամ որ կը մտածէր թէ գործ կրնայ ունենալ Ռուսիոյ հետ...

Որովհետեւ «պէտք է մտնել» ըսողները երբեք մտածած չէին այդ ուղղութեամբ, որովհետեւ երբ անարկու կռիւ կը մղէին թրքահայութեան դէմ անոր քաղաքական նաւին ուղղութիւնը յափշտակելու համար, մենք Հ. Յ. Դ. Բիւրօի Մայիս 29ի յայտարարութենէն դիտենք թէ՛ «պիտի մղէր մեր նաւը... դէպի հոն ուր կը դիմէ թոյր-սզգերու աշխատատեղերը»:

Ապացոյցը ձեջանդն է, 1920ին Կարսը Լքող 60 հազարնոց հայ զօրքը պատրաստուած էր այդ «աշխատատեղերական բարեկարգութեան և ընկերվարութեան նաւահանգիստը երթալու» «բոլոր աղգերու աշխատաւորներուն հետ» և երբեք պատրաստ չէր իր ազգին «չանագործող դասակարգ»ին համար կռուելու «ուսթութեւրք աշխատաւոր եղբայրներուն դէմ» ոչ միայն թրքահայաստանի համար այլ այս անգամ իր իսկ հողին համար:

Ահա թէ ինչպէս հետեւողականօրէն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը տարաւ Հայկական Դատը, Մայիս 28ին ընդազրաւած դատը, դէպի «բաղձալի նաւահանգիստ»:

Ժ.

ԻՆՉՊԷՍ ՍՊԱՌԵՑԻՆ ԺԱՂՈՎՈՒԲՐԻ ԵՒ ԲԱՆԱԿԸ

Ի՞նչ վիճակի մէջ էր հանրապետութեան ընակչութիւնը այդ օրերուն, երբ Դաշնակցութիւնը այս բոլոր խաղերը կը խաղար, ի՞նչ վիճակի մէջ էր բանակը:

Պատահաբար ձեռք կ'առնեմ Երեւանի թերթերէն մին—1919 Յունիս 6 թուականը կը կրէ, կարդանք.

Իգիտ Մայիս 2.— Հայրենակից Դրօ. Սուրմալուն գիւղացիութիւնը իսպառ ընաջնջուած է, անիծում է իր բաղդը, ամսոսում է իր որդկերանց արիւնը, թափուած՝ ներկայ հանրապետութեան համար:

«Վերջին յոյսով դիմում է ձեզ՝ դրամով, մթերքով օգնութեան հասէք դժբաղդ Սուրմալուցիներին: Փանիկի ծխատեղ

Տեր Թորգոմ Բահանայ

Աշտարակ Մայիս 26.— Աշտարակում և չրջանում գաղթականների սովամահութեան դէպքերը ծայր աստիճանի են հասած: Եթէ այս կերպ շարունակուի գաղթականութիւնը, իսպառ կը ջնջուի: Զորս ամիս սպասելու յետոյ երէկ կառավարութիւնից ստացուեց մարդ զուլի 9 ֆունդ (երեք քիլօ) մթերք, այն էլ ոչ ամեն տեղ: Յոյսերնիս Ամերիկեան կոմիտէին վրայ է, չուստափոյթ օգնութիւն հասցրէք:

Ամերիկեան կոմիտէի ներկայացուցիչներ
Մուրադեան, Միխայիլեան, Յարութիւնեան

Նոյն թիւին մէջ ժողովուրդ կը գրէր:—

«Կը չեշտենք որ սովը քանի կը դնայ աւելի կ'սաստեղանայ և աւելի զոհեր կը տանի. կառավարութեան օգնութիւնը ոչինչ է. պետական գիներով հաց ծախելու համար հոգ տանող չկայ: Պարենաւորման նախարարութիւնը սահմանափակուած է սերմանումի գործով, սակայն այդ գործն ալ բաւարար կերպով առաջ չտարուիր: Գիւղացիութիւնը չնչին վարկ մը մը միայն ստացած է սերմանումի յամկացուած 50 միլիոնէն: Մեծ մասամբ գիւղացին իր ուտեստին գործածած է այդ ալ...: Պակաս անմխիթար է ներքին գործոց նախարարութեան գործունէութիւնը բարեբաղդաբար(?) մեր ժողովուրդը գիտէ անաղմուկ մեռնել, մի բան, որ չստ կը դիւրացնէ ներքին գործոց նախարարութեան գործերը...»

«Զինուորական նախարարութեան արարքներն ալ դաւառի գրութիւնը կը ծանրացնեն: Նախ և առ գինուորագրուած են բոլոր 20—26 տարեկանները: Ատկէ յառաջացած են կարգ մը տարօրինակ գործեր ալ: Որքան մեզ յայտնի է Սորհրդարանը թողաւութիւն և վարկ է տուած, որ Տիլիճանի մէջ կազմակերպուի Միլիտի գումարտակ մը, սակայն և այնպէս ահա քանի մը ամիս է որ Գառնի չրջանին մէջն ալ երեւցաւ գումարտակ մը, որու մէջ են 25—32 տարեկանները: Այս գումարտակի մասին ոչ վարչապետը և ոչ ալ ներքին գործոց նախարարը տեղեկութիւն ունին: Այնպէս Գառնի չրջանի կոմիսսարին(*) մէկ կողմէ հրահանգ եղած է բնակչութեան յայտարարել որ «կամաւոր գրուին»,

(*) Դաշնակցական կառավարութիւնը շատ կը սիրէր օտարածօտ կարգերը, մանաւանդ սովիւթական կոմիսսարութիւնը, փոխանով հայրենի, զաւառուպետ, նահանգապետ տիտղոսներուն:

միւս կողմէ ալ երեւանի զօրագունդի հրամանատար Պ. Դրօն նոյն կոմիսսարին, հրամայած է զէնքի տակ կանչել 23—32 տարեկանները և միացնել Գառնի գումարտակին մէջ, կոմիսսարը մինչեւ հիմա ալ չըզիտէ որու հրամանը լսէ:

«Իստեցիկ այն խառնաշփոթութիւնը որ կը սեղծուի շրջանի մը մէջ զինակոչ ընել, իսկ միւս շրջաններուն մէջ ազատ քողերու հանգանակներ, քաց ասի զինուորական իշխանութիւնը պէտք է զիսկայ որ ինչպիսի կ'անցրապատկուի այդպիսի զինակոչ մը շրջանին տեսակէտէ կեանքին վրայ:

«Գառնոյ շրջանի ներկայ դրութեան ժամանակ 800 հոգի զինակոչի ենթարկել կը նշանակէ 800 ընտանիք բնակիչ ընել, և սակիս կը ստիպէ քողոր՝ որ փախչին. քայց գումարտակի հրամանատար Պ. Նժդէն հայրենասիրութեամբ լցուած խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնէ դատաւիճներու դէմ, զանոնք բռնելու համար: Բըռնուածները հետեւեալ օրը դարձեալ կը փախչին: Ամեն օր կը կասարուի դատաւիճներու որս, սովաւանութեան միտմաններուն մէջ զարմուտ ընտանիքները ամեն զիշեր կ'անհարկուին:»

Ժողովուրդի այն թիւը ուրիշ կը քաղուի այս հատուածները 1919 յունիս 6 Նօ. 60 թիւը կը կրէ և պատահաբար ձեռք կ'առնեն...: Ուրեմն ամէն օր ընդգրկմադիր և նոյն իսկ դաշնակցական թիւթերու մէջ կարելի էր կարգաւ այս տեսակ ահաւոր յայտնութիւններ:

Մենք կը դարմանանք թէ ինչո՞ւ հայ զօրքը դատաւիճ կ'ըլլայ, ահա շատ ու շատ պատճառներէն մէկն ալ, ինչո՞ւ կ'ամբարոտանեն թշուառ գիւղացի ժողովուրդը, երբ Դրօններու, Նժդէներու և զանազան մատուցէրթիւթներու և Դաշնակցականներու ձեռք կ'ըլ-

7

նայ դիմուորական դործը, որոնք 9 մակաս կը սեղծեն սովամահ երկրի մը համար: որոնք զենքը ձեռքին կատաղիներու պէս կ'ուզեն լուծել ամէն խնդիր, առանց տեսնել ուղղութիւն որ ժողովուրդը կը հիւժի և կը յողբի, որոնք հայ զիւղացին ապաղգայնացնելէ վերջ, անոր մէջ մնացած դոյզն կորովն ալ կը սպասեն զասպիւքներ ստեղծելու և զանոնք որսալու խաղերով, պէտք չէ զարմանալ որ Հայաստանի «60 հազարնոց բանակը» չի կոռւիր ու զասպիւք կ'ըլլայ Կարսէն...:

Բայց շարունակենք, տեսնենք հակասութիւնը կեանքին, տեսնենք թէ ինչպէս կ'ապրի Դաշնակցութեան բանակը իր կեղեքած ժողովուրդին քամակին հետեւ:

Նոյն յօդուածագիրը կը շարունակէ «Ժողովուրդ»-ի մէջ.

«Երբ խօսուած ես զաւատի այսօրինակ զրութեան մասին և օգնութիւն խնդրում, միևնորսները առանց ալիւսալութիւնների ձեր առաջ դնում են պատրաստի ֆորմուլաներ՝ «պարէն չկայ, ինչ որ հնարաւոր է տալիս ենք. փող չկայ, մեքենայի տակի փողերն էլ ենք ծախսել»: Եթէ փող չկայ պիտի բոլորի համար էր չը լինի, եթէ պարէն չկայ պիտի նոյնպէս բոլորի համար էլ չլինի: Պետական ներքին քաղաքականութիւնը պիտի աշխատի ստացած բարեքները և տրուելիք պարտականութիւնները բոտ կարելուցն հաւասարաչափ քաշելով բնակչութեան մէջ, որպէս զի ներքին կեանքում հաւասարակշռութիւնը հնարաւոր լինի: Առանց ներքին այս հաստատարւողութեան պետքի ուր կամ ներքին խռովութիւններով կամ որոշ խափ անհրաժեշտ ձևեր կը փայտայի:

Այս տեսակէտից նայելով, մեր ներքին քաղաքականութեան վրայ շատ անմխիթար եզրակացութիւններ կ'ենք յանգում: Ամենից առաջ սովամահութեան մէջ գալարուող զիւղացիութեան կողքին մենք տեսնում ենք կուշտ բիւրոկրատիային: Այս անունից անշուշտ կը վերաւորեն մեր ծխական վարժապետները և այլ տիպի ինտելիգենտները: Զէ՛ որ նրանք երբեմն պայքար են մղել բիւրոտրատիայի դէմ և պաշտպանել աշխատաւորութիւնը և այսօր էլ դեռ շարունակում են այդ անել: Այո, շարունակում են այդ անել, բայց միմիայն ինկոնցլաւով: Գործնականի մէջ մեր ինտելիգենցիան ամբողջովին դարձել է մի բիւրոկրատիա և այնպէս է ծծում մեր ժողովրդի արիւնը, իր նմանը շատ քիչ ժողովրդների պատմութեան մէջ կը գտնենք: Դեռ երէկ, զաւատի մի անկիւնում սովամահութեան ենթակայ ծխական վարժապետը այսօր դարձել է պետական բարձր պաշտանայ, ստանում է և քաղաքացի-տութիւնից և ինստիտուցիոնալ միջնադարից հաց, լաւ ոռճիկ և դեռ պետական ծառայողների միութեան միջոցով էլ աշխատում է բարձրացնել իր ոռճիկը: Հինգ ամիսը դեռ չլրացած նրա ոռճիկը 80 տոկոս արդէն իսկ աւելացել է: Ի հարկէ երկրոյեան ըզբաղմունքների մասին չի էլ կարող խօսք լինել: Երեկ-ւայ խմբագիր կամ թերթի աշխատակից Պատրիկեանը (Նարդոսի (*)) հերոսը) այսօր դարձել է պարլամենտի անդամ: Եւ այդպիսի ապահով վիճակ ստեղծելուց յետոյ, այլեւս մեր ընտելիգենցիան չի հետաքրքրում

(*) Նարդոս, Կովկասահայ վիպագիր որ օրումն թիփերը ուսումնասիրած է, Պատրիկեան՝ Նարդոսի վեպերէն մէլուն ձերոսն է, անօթի Դաշնակցականի թիփ:

ժողովրդի դրութեամբ, թէպէտ և և միշտ հողովում է իր բերնում «աշխատաւոր» բառը :

Ներքին խեղացի ֆաղափախութիւնը չի կարող թոյլ տալ պետական պաշտօնեան աշխատիկ ապահովութիւնը ստիպան ժողովրդի կողմէն : Եթէ վերջինից հազարներով կոտորուում են, այս ժամանակ պիտի մինիմումն հասցնէ բիւրոկրատիայի համար պահանջուած ծախքը, որպէսզի հնարաւոր լինի դրանով ժողովրդի դրութիւնը բարւոյն :

Մեր ներքին քաղաքականութեան միւս զաւոտ կողմը քաղաքի և գիւղի մէջ դրած խտրութիւնն է : Այն ժամանակ, երբ գաւառը կոտորուում էր քաղցից, հացի քանակը իւրաքանչիւր շնչին ¹ ֆունտից բարձրացին կէս ֆունտի և այն էլ հաց էր տրուում անխորտր բոլորին : Ուրիշ տեսակի պարէններ էլ ամենից շատ քանակութեամբ ստանում էր քաղաքը : Բոլոր մինիստրութիւնները իրենց կարելի է ասել միակ ուշադրութիւնը դարձնում են Երեւանի վրայ : Լուսաւորութեան, ներքին գործոց, իրաւաբարութեան մինիստրութիւնները . զբաղւած են զխաւորապէս քաղաքով :

Զինուորական մինիստրութիւնը դասալիքներին քննելու համար ամեն միջոցներ դորձադրում է գաւառում, իսկ քաղաքում վիտացող փախստական և պաշտօնական դասալիքները մնում են ազատ : Միլիցիոն բաժանիոն կազմելու համար յարմար է համարւում սովից կոտորւող Գառնույ չրջանը և ոչ հացից և այլ կողմերից ապահովւած մայրաքաղաքը : Բարիքները դառնում են մայրաքաղաքի, իսկ չարիքները գաւառի բաժին :

Երբ այդ բոլորի մասին խօսում ես բարձր չրջաններին հետ, ասում են թէ մայրաքաղաքը պիտի հան-

դիստ լինի : Սակայն միթէ կարելի է նրա և պաշտօնէութեան հանգիստը, ապահովութիւնը ձեռք բերել Գառնույ չրջանի, Ուրմալուի, Սարգարապատի կոտորածի գնով : Այս այդպէս է լինում իրականութեան մէջ :

Մայրաքաղաքի մենաշնորհներով օգտուում է Արագածոտնը և առանձնապէս Օշականն ու Աշտարաքը : Երևի այստեղ էլ ժողովուրդը պիտի հանգիստ ու ապահով լինի : Սակայն մեզ անյայտ է Օշականի և Աշտարակի մայրաքաղաք լինելու հանգամանքը :

Այս բոլորից հետեւում է, որ մեր կառավարութեան ներքին քաղաքականութիւնը իրեն անմիջապէս ենթարկւող չրջաններում հիմնուած է հասարակական մի խաւին բարեկեցութիւն տալու, միւսին սովամահ անելու վրայ : Եթէ փողը, հացը քիչ է, այն ժամանակ պէտք է բոլորին էլ դրանից բաժին հանել, որպէսզի ժողովրդի մի խաւը չի կոտորուի, իսկ միւսը մնայ : Իսկ մեզ համար անկասկած է որ ¹ ֆունտով կարելի էր ամբողջ բնակչութեան կարիքաւոր մասին պարէն հասցնել : Եթէ զինուոր ե պիսի, պիսի անթողջ երկրից հաւաքել, կամ գոնե ևրս տեսնապիս ապահով մասից ե ոչ թէ ստիպանութեան եկրախայ մի շրջանից : Ինչ է կատարուում այս չրջանից դուրս մեր պետութեան այլ մասերում, դա համարեա թէ փաստօրէն չի կատարւում մեր կառավարութիւնից : Այդպէսով վերջինս նախ և առաջ չի վարում ամբողջ պետութեան ներքին քաղաքականութիւնը և ապա նոյն չրջաններումն էլ ուր վարում է այն, կատարում է կործանարար ճանապարհով :

Հասարակական մի շարք պատճառներով կառավարութեան այս քաղաքականութեան դէմ մինչեւ այժմ

խոռովութիւններ չեն եղել: Մեր գաւառը անտրտունջ կերպով մեռնում է: Եւ այս անտրտունջ մահը որպէս իրեն նախաակնք չի ընդունում մեր կառավարութիւնը: Աւելին, դեռ նա օգտուելով այս հանգիստ մահացութիւնից, աւելի է առաջ գնում իր կործանարար քաղաքականութեան ուղղութեամբ: Մայրաքաղաքի մենաշնորհի ամենահնչին մասով օգտուող, գաւառում տիրող սովամահութեան ճանկերից փախած երեսուն հազար գաղթականութեան բռնի կերպով նա դուրս է առնում Երեւանից, Երրեմն կեանքի, այժմ մահւան հովիտները: Արդեօք գաղթականութիւնը անտրտունջ կերպով կը հեռանայ մայրաքաղաքից, թէ նա աղմուկներ կը բարձրացնի, դա ցոյց կտայ Յունիսի 11ի օրը: Սակայն ցաւալի է մի բան, որ այս թշուո գիւղացիութեան քրտինքով սնւած ու ունում առած ինտելիգենցիան այսօր տաքուկ տեղ է գտել համատարած սովի միջավայրում և մի կոնկրետ խօսք անգամ չի արտասանում իրեն սնող ժողովրդին սովամահութիւնից փրկելու մասին: Եւ մեր կառավարութիւնը հանգիստ կերպով գաւառի ոչնչացման օպերացիաները առաջ է տանում:

Եւ զարմանալ կարելի է թէ ինչպէս ներքին այդ քաղաքականութիւն վարող կառավարութիւնը մտածում է արտաքին քաղաքականութեան շրջանում դրած այդպիսի խոշոր նպատակների մասին: Մեր խելացի քաղաքագէտները կամաց կամաց Հայաստանին ուղում են առաջարկել քաղաքական մի այնպիսի ծրագիր որպիսին առաջարկեց Արիստիդէսը Յունաստանին: Սակայն նրանք մոռանում են որ նախ և առաջ համալսարնային քաղաքական գրութիւնը այլ էր Բրիտոսից առաջ Ծ դարում այլ էր Բրիտոսից յետոյ գարում:

Եւ ապա համաշխարհային քաղաքական ուժերի մէջ Հայաստանը շատ հեռու է այն տեղը բռնելուց, ինչ որ ունէր Յունաստանը: Եւ վերջապէս մեր քաղաքագէտները մոռանում են որ Արիստիդէսեան արտաքին քաղաքականութեան նման մի ծրագիր ընդունելու համար պիտի ունենալ Արիստիդէսեան ներքին քաղաքականութիւն, և ոչ թէ մեր, ժողովուրդին դիպի մահ տանող քաղաքականութիւնը. որի մասին վերեւ խօսեցինք:

«Ժողովուրդ» Երեւանի

ՅԱԿ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Ժ.Ա.

ԻՆՁ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ ՈՒՆԷԻՆ

ՏՆՈՒԱՊԱՏ ԵՒ ՍՈՎԱՏ ԺՈՂՈՎՈՒԹՅՈՒՆ ՓՐԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Բայց մի կարծէք որ Դաշնակցութիւնը անհոգ էր երկիրը իր տեղծած քառակն ազատելու մասին...

Ոչ, Դաշնակցականները կը խորհէին այդ մասին և լրջօրէն կը խորհէին...

Եւ Թիֆլիսի Աշխատարար պաշտօնատէրերը որ իր ճակատը դրած է «Սօցիալիստական էնտէրնացիօնալի Հայկական հատուած» Հայաստանը ազատելու հնաշխարհիկ միջոց մը կ'առաջարկէր իր 211 թիւին մէջ:

Դաշնակցութեան օտկանը կ'ըսէր—

Թշուառներու դահլճ կապիտալիստը ապրանքներու գինները կը բարձրացնէ և եթէ բանւորը իր ուժիկը բարձրացնէ զիմանալու համար սղութեան, այն տանն գործարանատէրը ու անկարողանը կրկնապատիկ կը աւելցնեն իրենց ապրանքներուն գինը, աշխատավարձի բարձրացման փոխարէն: «Եզրակացութիւն — կ'ըսէ թերթը — Աշխատարարի գլխաւոր թշնամիներէց մէկն է ռոճիկ ստանալը փողով, մի հանգամանք որի վերածման համար ամէն ջանք պէտք է թափէ Աշխատարարը:

Այս հարցը լուծելէ վերջ «մարդկանց ընդհանրապէս և հայ ժողովուրդին մասնաւորապէս սովից ազատելու համար — մենք պէտք է ապրինք այնպէս ինչպէս կ'ապրին դաշնակցութիւնը»:

«Արդ ինչպէս են ապրում Դաշնակցութիւնը»:

Եւ Աշխատաւոր կը բացատրէ թէ, անոնց պէս ապրելու — և որ նոյնն է — Հայաստանը սովէն փրկելու համար պէտք է որ ՀԱՅԸ չունենայ մասնաւոր սեփականութիւն:

«Մեր Մէջ դրանք շրջանառութիւն չունենայ: Եւ վերջապէս գոյութիւն չունենայ վաճառականութիւն, գործադուլ և ուժիկով աշխատիլ: Աշխատիլ առանց դրամի և ապրուստի համար ինչ որ հատկաւոր է, ստանալ առանց դրամի»:

Սակայն այսքանով չվերջանար: Հայաստանը սովէ ազատելու համար տակուին ուրիշ ձեւակերպութիւններ պէտք են:

Լսենք Դաշնակցական իսկոյսը:

«Եթէ մեր մէջ ամուսնանալ յանկայողներ կան», (ինչ տարօրինակ հարցում!) նախապէս ֆեմինիստ շարժում մը պիտի անցունեն և եթէ ապացուցուի որ ամուսնացողները մշտական է, պիտի թողաւորուի սր պաշտօնական ամուսնանալ: «Եթէ ոչ փորձը կը սկսին ուրիշ մը հետ, փորձը կ'ընայ տեւել...»

«Այսպիսի ընտանիքներում այժմեան ընտանեկան դժոխային պայմաններու փոխարէն պիտի թաղաւորէ բարոյական և խաղաղութիւն...»:

Այս ջախջախիչ եզրակացութիւնէն վերջ Դաշնակցութեան իտէօլօկը կը շարունակէ, և մենք կը հասկընանք թէ դաշնակցութիւնը երեք պայմաններ ևս ունին եզեր, մտերիկ չուսել. պարտադիր աղօթք և պատերազմի հրաժարիլ:

«Աշխատաւոր» կ'առաջարկէր «առաջին երկուքը պարտադիր չգործնել հայոց համար իսկ պատերազմի երթալը պարտադիր ըլլայ, եթէ պէտք տեսնուի»:

«Այս հարցի մասին — կը շարունակէ թերթը — մեր բարեկամ գաշնակիցները ծուռ աչքով չեն նայիր մեր վրայ երբ նկատեն որ մենք ոչ թէ պոլշեւիքութիւնը ներս տալու համար, այլ սովորական ազատական, ազատական հասարակական պիտի ընենք այս ամէնը: Ամերիկան այլ անշուշտ ընդառաջ կ'երթայ մեզի որ այս միջոցները գործադրելով, վերջիններք մեր քանդուած, աւերակ դարձած հայրենիքը մեր միջոցներով և չկոտորուինք սովամահ հոլթենէ (*):

Ընթերցողներս կը մտածեն որ Դաշնակցութիւնը կը խորհէր առանկեղծօրէն Հայաստանը փրկելու և ոչ միայն շահագործելու մասին:

Ընթերցողներս կը ներքին անշուշտ որ կրկնեմ հոս այն եղբարեկցութիւնը որ ատենին Պոլսոյ մամուլին մէջ կ'ընէր Աշխատանքի այս տողերը արտադրելով: «Չէ՞ք կարծէր որ գերադոյն հրաշքի մը չնորհին է որ մեր Հանրապետութիւնը կանգուն կը մնայ այսպիսի դեկավար տարրերու ձեռքը»:

Բայց ամիսս հրաշքներու դարը անցած էր...:

(*) Յօդուածին մէջ գտնուած բոլոր ընդգծումները «Աշխատանք»-ինն են:

ԺԲ.

Լ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

ԿՈՒՒՒ ՍՍԵՆ ՈՒՆ ԴԵՄ. . ԹՇՆԱՍԻ ԹՇ ԲԱՐԵԿԱՍԻ

Ես չեմ անդրադառնար Լ. Յ. Դաշնակցութեան մղած արտաքին պատերազմներուն, կռիւներուն և արկածախնդիր «քաղաքականութեան» վրայ:

Դադող քաղաքականութիւնը կը շարունակուի որովհետեւ իր ինքնութեամբ իմաստով կարելի չէ որակել այն ընթացքը որուն հետեւեցաւ Դաշնակցութիւնը:

Վրաստանի, երէկուան հայրենակցին դէմ մղուած պատերազմը խմբապետ Դրօի կողմէ 180,000 զոհ արժեք Հայաստանի ժողովուրդին, զոհ, սովէ, հիւանդութենէ և կոտորածէ, որովհետեւ Վրաստանի սահմանները գոցուեցան, միակ շնչափողը Հայաստանին և թըռուած ժողովուրդը որ հաց չունէր արդէն որ դեղ չունէր, կոտորուեցաւ սովէ և համաճարակէ:

Ես Թիֆլիսի վարակիչ հիւանդանոցն էի այն ատեն թիֆլիսով վարակուած — համաճարակը ամբողջ Կովկասը կը լսփէր — և օրերով քաղցած հացի սպանդանոց — հիւանդանոցին մէջ, որովհետեւ հայ սպասաւորները կը վախճալին դուրս ելլալ ու քաղաք իջնալ, վրաց կառավարութիւնը Թիֆլիսի մէջ բռնած հայերը կ'արքայութիւն հիւանդանոցին վրաստան:

Եւ երեւակայել որ Վրաստանի մէջ աւելի չառ հայ կար քան Երեւանի մէջ . . . :

Դաշնակցութիւնը խելքը գլուխը չհաւաքեց սահայն 1918էն մինչեւ 1920 կառաղութեան նստալէ մը բռնուած միշտ կոխ և պատերազմ փնտռեց :

Մենք տեսանք քեզ վերը թէ ինչ վիճակի մէջ էր հայ գիւղացիութիւնը, — զինուորական հայթայթման հանգր: Բայց Դաշնակցութիւնը այդ տարրին տառապանքը, յագնութիւնը նկատի չունեցաւ, չմտածեց պահել զայն, զօրացնել, ոգևորել, հայրենասիրութեան եռանդով լեցնել, բարեօրել վիճակը: Սիրցնել անկախութիւնը և զայն պահել Մեծ Օրումն համար, ամբողջական հայրենիքի համար մղուելիք մեծ պայքարին — ինչպէս ըրին Պուլկարները :

Ոչ, Դաշնակցութիւնը կռուեցաւ ամէն ճակատի վրայ, ներսը՝ կռուեցաւ այլազգի բնակչութեան դէմ, որովհետեւ իսլամ բնակչութիւնը չուզեց ենթարկուել հարստահարութեան, ինչպէս հայ գիւղացիութիւնը, — որովհետեւ Դաշնակցութեան անպատասխանատու աւազակախումբերը հայ թէ թուրք գիւղեր սկսան մութիւրի վրայ նստեցնել — և ապստամբեցան: Ապստամբեցան մանաւանդ անոր համար՝ որ Հայաստանը կը գտնուէր իսլամական ուկկանի մէջ և հայ կառավարութիւնը պէտք է մեծ զոհողութիւններ բնէր առաջարկ տանելու համար տակաւին քանի մը ամսէ ի վեր միայն հայ տիրապետութիւնը ճանչցող իսլամներուն համար անվտանգ դարձնելու դուրսէն ներմուծուող փութականոր :

Ո՛չ, Դաշնակցութիւնը սիրտը փակեց չզիտցաւ: Չփորձեց նաեւ զրացի պետութեանց հետ համացելոյ բնակչութեանց փոխանակումի գրութիւն մը: Եւ այս քա-

ղաքականութիւնը հանրապետութեան արդէն իսկ աննպաստ պայմաններուն վրայ բարդուելով 1919ի վերջին վեցամսեակին կորսնցնել տուաւ երկրին շատ բան:

Ինչ որ աւելցեր էր Երեւանի վրայ Դաշնակցականներուն չնորհքը չէր:

Գիտեմ որ արդէն Երեւանը տուին Գերմանացիք, պաշտպանեցին էրզրումի Մուշի և Վանի չըջաններէն 1917ին և 1918 նահանջած թրքահայերը, Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը 300,000էն աւելի հայութեամբ փրկեց Անդրանիկ և Նուբրեց հանրապետութեան:

Կարս բերդաքաղաքը և նահանգը զրաւեցին անգլիացիք և Նուբրեցին հանրապետութեան:

Ամերիկացիք, պահեցին սովէ անոնց բնակչութիւնը:

Իսկ Դաշնակցականները երկու տարի ուրիշ բան չըրին եթէ ոչ այս ձրի ժառանգութիւնները մսխել:

Մսխել չաղախելով հայ ժողովուրդին, արիւնաքամ ժողովուրդին, սովածան ժողովուրդին արիւնով:

Բայց այսքանը չէր բաւեր:

Նախորձոտ Դաշնակցութիւնը չհանգուրժեց որ երախտաւոր ունենայ հայ ժողովուրդը:

Անդրանիկը ջանաց վարկաբեկել:

Անգլիան անուանարկեց իբրեւ էմբէսիալիսթ և իր զգուշիկ փրօժօքաթէօններուն կողմէ գոգոռած խուժանին պաշարել տուաւ Երեւանի Անգլիական միախօնի չէնքը և պօռաց «Անկցի իմբէրիալիսթ Անգլիան»:

Իսկ Ամերիկեան օգնութիւնը . . . այս անոր ալ հայհոյողներ գտնուեցան Դաշնակցութեան բերնով, այդ մասին ալ ունիմ փաստ: Շանթ թերթի թիւ 7ին մէջ «Անհանգուրժելի վարմունք» վերնագրով գրեցին:

«Երկու չարաթ է մօտաւորապէս որ Ամերիկեան

կամիտէի շալագործարանի բանուորներին այդ սեւ հարիւրակային(*) պարոնները ստիպում են ազատ ու ճեւղորակի Հայաստանի մայրաքաղաքում, աշխատիլ օրական տասը ժամ:

Թիւրքմացութիւնները փարատելու համար ըսենք որ շալագործարանը «Ամերիկեան կապիտալիստ»ները բացած էին ինպատու գաղթականութեան, որպէս զի սովամահ չըլլան, դործ ունենան և ապրին իսկ արդիւնաբերութեան շահը նոյնպէս կը ծախսուէր հայ որբանոցներ պահելու համար, ամերիկեան նպաստամատոյցի դործն էր վերջապէս, «Հայաստանի նախախնամութիւնը» որուն կը հայնոյէին...

(*) Սեւ հարիւրակ ուսական իրականութեան մէջ կը նշանակէ ճարական բռնակալութեան ստորին «կամարիկը» 1. թ.

ԺԳ.

ԱՐՏԱՍԱՀԱՍՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԵՐԹԱՐԿԵՆ ԻՐ ԵՆՑ ՀՄԱՅՔԻՆ

Այս բոլոր զարհուրանքները, օր ըստ օրէ հեծան, ճնշեցին հանրապետութեան տառապած ժողովուրդին վրայ: Ռուսահայ ժողովուրդին խոնջէնքը և զգուանքը պատուաստուեցաւ արեւմտահայ գաղթականութեան հայրենասիրական գերագրգռութեամբ, հանրապետութեան «քաղաքացիներ»ը բռնութեան տակ լուռ տառապեցան և Դաշնակցութեան սեւ թիւերը ծածկեցին անոնց թշուառութիւնը, և բռնակալ բռունցքը խեղդեց ճիչերը:

Կը մնար արտասահմանի հայութիւնը:

Արտասահմանի հայութիւնը որ ոչինչ չէր դիտեր, մանաւանդ Թուրքիոյ հայութիւնը որ անտեղեակ էր 1915-19ի պատմութեան, որ Պոլսոյ մէջ տեսած էր Հայ Հանրապետութեան պատուիրակները... «Հայ հանրապետութիւն, երազ... Լինվէրի, Թալէաթի օրերուն Հայաստան... Հայաստանի պատուիրակներ՝ Պոլսոյ մէջ Սուլթանին մայրաքաղաքը»:

Սարսափին նոր պրծած, հայութիւնը բնաջնջուած կարծող ազնիւ Պոլսահայը իր գերզգայնուն հայրենասիրութեամբ ինչպէս չի փղձկէր ի տես այս անլուր հրաշքներուն: Հայ զօրավար. հայ նախարար. Ահա-

րոնեան... Դաշնակցութիւն:

Ա՛հ, այդ բոլորը:

Ինչպէս առասպելական, գերազոյն զօրութիւն մը չնկատել Դաշնակցութիւնը «որ հանրապետութիւնը ստեղծէր և եկեր էր զայն պարտադրելու Սուլթանին»:

(«Աղա Նազարի» հեքեաթը ինչպէս չյիշել հոս)

Դաշնակցութիւնը միամիտ չէր սակայն կը զգար որ 1915-19ի ընթացքին Կովկասի մէջ գործող նոյն իսկ Դաշնակցական թրքահայ գործիչներու առաջ վարկաբեկուած էր: Անդրանիկի պատմութիւնը կար...: Ուստի անմիջապէս զինադադարի վարդապետին իսկ, Կովկասէն ճամբայ հանեց թրքահայ գործիչներ երէկուան դժգոհներէն արհամարուածներէն, ողողեց արտասահմանը, — փառք աստուծոյ՝ պիւտժէ ալ կար —:

Դաշնակցութիւնը կը սպասէր որ հակահոսանքն ալ պիտի մեկնի Կովկասէն: Պատրաստուած էր անոր:

Ճարպիկ փրթաւ:

Նոյնացուց ինքզինքը նորաստեղծ հայրենիքին հետ. ով որ կը համարձակէր քննադատել Դաշնակցութիւնը կը դաւաճանէր Հայաստանին:

Եւ պէտք է ըսել, սիրելի ընթերցող, արհամարհանքով պէտք է ըսել, որ թէ Պոլսոյ, թէ արտասահմանի թուլամորթ հայութիւնը ստրկօրէն ենթարկուեցաւ այդ իտպէս:

Նոյնիսկ հաւատացողները, բմբոստացողները «յանուն համերաշխութեան» խորշեցան պաշարէ սկստն «բարի խրատներ» տալ անոնց որոնք գիտցածնին ուղեցին հասկնել ժողովուրդին բարի խրատներ՝ ժողովուրդը անտեղեակ պահելու, ժողովուրդէն ծածկելու իր «փրկիչներուն» ահաւոր դիմագծումը:

Դաշնակցութիւնէն աւելի անարգ դեր մը կատարե-

ցին արտասահմանի «բարի չէզոք»ները:

Դաշնակցութիւնը յաջողած էր:

Արտասահմանի հայութիւնը զսպուած էր:

Փորձեց յանդգնութիւնը աւելի առաջ տանել, Մայիս 28ին յաջարկեց տատամսումը, և Ազգ. Պատուիրակութեան վստահուած հայկական դատը յափշտակելէ վերջ, թրքահայ հարուածին քաղաքացիական իրաւունքները բռնաբարելէ վերջ — 600 տարիէ ի վեր առաջին անգամ վայելելիք քաղաքացիական իրաւունքներ միլիոնաւոր թրքահայութեան զոհերով գնուած դաշնակցութիւնը դերերը փոխեց, ստիպեց Ազգ. պատուիրակութիւնը զիջել, նոյնացնել հայկական դատը երևանի «արկածախն» հանրապետութեան: Պողոս Նուպար զիջեց և թրքահայութեան բանագնացները գացին Երևան:

Դաշնակցութիւնը չընդունեց թրքահայերու նուազագոյն պահանջները, և Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւնը կաղմելու համար իր հակառակակները բաւ: Բանագնացները խոստացան տանիլ զանոնք Բաբիգ՝ Ազգ. պատուիրակութեան: Ազգ. պատուիրակութեան յանուն համերաշխութեան ընդունեց Դաշնակցութեան բոլոր պայմանները և պաշտօն յանձնեց Մամսն Յարութիւնեանի որպէս զի միացման դաշինքը ստորագրէ:

Բայց Ահարոնեան իր խլրդային գործունէութիւնը կը շարունակէր Բաբիգի մէջ:

Կովկասեան երեք հանրապետութիւններու զոյութիւնը «տըֆաթթօ» այսինքն «ըստ փաստի» ճանչցուեցան Դաշնակիցներու կողմէ:

Դաշնակցութիւնը որ թրքահայ ժողովուրդի քթին կը խնդար Ս. Վրացեանի բերնով պաշտօնատէս պա-

տասխանեց Ազգ. պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Ա. Յարութիւնեանին որ կը յայտնէր թէ Դաշնակցութեան պայմանները ընդունած են.

Դաշնակցութեան ներկայացուցիչին խօսքերը հետեւեալներն էին.

— Ձեզ յայտնի է թէ ինչ պայմաններու մէջ սկսեցին բանակցութիւնները... Հայաստանի անկախութիւնը դեռ ճաշկուած չէր... Ինչ արժէք կ'ունենայ քօսիցիօն կառավարութիւնը, եթէ նա յենած չէ ժողովրդական շայն խաւերու համակրանքին վրայ:

Այս պատճառով, այլ և ալի առաջ ունենալով Հայաստանի անկախութեան անկասկածաբար պետութիւններու կողմէն որ միանգամայն նոր հանդամանք է, մենք որոշած ենք գումարել կուսակցական քօնֆէրանսը, և հարցի քննութիւնը դնել անոր առաջ, միայն քօնֆէրանսի վճիռէն յետոյ մենք ի վիճակի կ'ըլլանք դրական կամ բացասական պատասխան տալու:» (*)

Դաշնակցութիւնը հենած Ռուսահայ ժողովուրդին վրայ իր ունեցած ազդեցութիւնն նախ անոր վրայ կը տանէր հայ պետութեան ծանրութեան կեդրոնը, յետոյ պետական հարս ածով մը կը հեռացնէր Ռուսահայ իրաւանութեան տարրեր գործոնները. իսկական քաղ. կուսակցութիւնները. երբ թրքահայաստանի քաղաքացիներուն իրաւունքները կապտած էր արդէն. — որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ժողովուրդի մը վրայ բռնակալելու և երբ արտաքին աշխարհը դրդուած քաղաքական նրկատու մը տէ ֆաքթօ կը ճանչնար Կովկասեան և րեք հանրապետութեան անկախութիւնը, Դաշնակցութեան խաղը «հաստատ» կուտան կը գտնէր... այլևս Թրքահայութիւնը իր հպատակն էր, իր կթան կովը, այնպէս ինչպէս Ռուսահայութիւնը:

(*) Քաղուած պաշտօնական արժանագրութենէն 1920 մարտ 5. երեւան:

Այո, Ռուսահայութիւնն ալ որովհետեւ այդ նոր աղաւա քուէովը չէր եկած գործի գլուխ, այլ բռնութեամբ, զեղծումով շարաշահութեամբ:

Երեւանի «Ժողովուրդ» թերթի 1919ի հաւաքածոյին մէջ սխալմամբ կերպով արձանագրուած է Դաշնակցութեան խաղացած սղերը — կատակերգը «պարլամենտական բնորութիւն» սխալն տակ: «Բրուսիքաններ և զեղծումներ պարլամենտական բնորութեանց չուրջ» բնդհանուր վերնագրով:

Այն աշխատութեանս ծաւալը չի ներէր երկար քաղուածներ ընել ևս կարողաքեմ մէկ փաստ միայն ու կանցնիմ:

Հեռագիր «Ժողովուրդ»ին. — 22 Յունիս.

Կոմիսարը խանգարում է բնորութիւնները, սպառնալիքի տակ խլում են միլիցիոնարները բոլոր համարները (քուէթուղթ) տալով առաջին No. ր (Դաշնակցական թեկնածուներու ցանկը) քչում է քուէտուփերի մօտ, ծեծում են բնդգիմացոյներին, սպառնում բանտարկել, բնորոգները բողոքում են, խնդրում են միջամտել:

Գիլիճանի (բնորէն) Յնճնժղով ի նախագահ

Բիգլարեան(*)

Իսկ հարիւրներով են այն փաստերը երբ խեղճ պիւղացին սովի բռնելու սպառնալիքով ստիպեցին Դաշնակցութեան ցուցակները ձգել քուէտուփ ինչպէս յայտնի է այդ օրերուն Հայաստանի մէջ սովկարիւ և միայն կառավարութիւնը հայ ունէր ժողովուրդին բաժնեկու համար: Բնորութիւններուն չմասնակցեցան

(*) «Ժողովուրդ» թիւ 69 երեւան:

արեւմտահայերը՝ Ռամկավարները, Ժողովրդականները, Սօց. Տէմօքրատները, Դաշնակցութիւնը իրեն գործակից դտաւ միայն Սօց. Յեղափոխականները (Էս—Էռ) որոնք ուրիշ բան չունէին պաշտպանելիք բառամէնթին մէջ եթէ ոչ Հայ Հանրապետութեան լուծումը ուսական «հայրենիք»ին մէջ:

Ահա ինչ պայմաններով յաիշտակուած իշխանութեան մասին է որ Դաշնակցութիւնը յայտարարեց բովանդակ Թրքահայութեան և հայ քաղ. կուսակցութիւններուն «երբ արդէն ճանչցուած է Հայաստանի Հանրապետութիւնը, այլեւս Դաշնակցութիւնը ուրիշներու գործակցութեան պէտք չգգար և ինք մինակ պատրաստ է վարելու ամէն գործերը և ստանձնելու ամէն պատասխանատուութիւնը:

ԺԴ.

“ՄԻԱԶՈՅԸ ԵՒ ՄԵՍՏԵՐԸ, ԴԱՂԻՃ

Օրերը անցան:

Դաշնակցութիւնը հետզհետէ ինքնավստահ, գիտովյաժ որոշեց կառավարութիւնը կազմել այլեւս ոչ թէ մարդոցմէ՝ որոնք Դաշնակցական կը մկրտուէին որպէս զի Դաշնակցութիւնը զիջանի օգտուել իրենց կարողութենէն. ինչպէս ինտիստանը. այլ ուղղակի Դաշնակցութեան ղեկավարներէն, «Բիւրօ»էն, հոգում նկորագրով «Դաշնակցութիւն»ը՝ մարմնացնող գիւմերէ: Առոնք էին (ընտրուած 1920 մայիսին), վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար թմիշկի Հաւո Օհանջանեան, պատերազմական և ներքին գործոց նախարար Ռուբէն Տե՛ Միկսսեան, երկրագործական Միսոն՝ Վրացեան, հանրօգուտ շինութեանց Արշակ Զաւահեան, կրթական նախարար Դեհրգ Ղազարեան, ինամատարութեան նախարար Սարգիս Արարեսեան:

Կ'արժէ քիչ մը ծանօթութիւն տալ այս մարդկանց մասին:

ԲԺ. Համօ Օհանջանեան, Համառուսական քաղաքներու Միութեան Թիֆլիսի բժշկական ճիւղին մէջ կը դործէր Ա. ինտիստանի քաղաքագլուխ եղած առին. այս է իր «քաղաքական և զիւանագիտական» անցեալը:

Ռուբէն Տէր-Միկսսեան—Մուշի վերջին աղետին համբաւաւոր «Աշոյ Ռուբէն»ն է այս «հերոս»ը ինքզին-

քին Մուշի փրկիչին հանդամանքը տալէ յետոյ քաղաքէն ըլլոր կուռի վարժ երիտասարդները հաւաքեր և մօրթը ազատելու համար լեռը քաշուած էր 1915 ին և լեռնէն դիտած էր Մուշի 150,000 հոգութեան կոտորածը. անկէ կերջ հերոսութիւնը ունեցած էր լեռնէրուն վրայ թողելու 50,000 բեկորներ և վահան փաղեանին հետ փախչելու՝ Թիֆլիս, այդ 50,000էն վերապրող 15,000 Մուշեցի-Սասունցիներ եկան Կովկաս և անոնցմէ է որ լսեցինք «հերոսին» դործունեութիւնը:

Արքանամ Գիւլիսանդանեան՝ ժամանակ մը թափառած է եղեր Պօլսոյ փողոցները երբ 1908ին մեր մայրաքաղաքը հերոսներու ուխտաւորի մը դարձաւ, այս մարդը տեսանք Թիֆլիս և Պաքու «հասարակական գործերու» մէջ. օր մը Թիֆլիս արձարանի մը մէջ միջադէպ մը ունեցանք իրեն հետ և դժբաղդութիւնն ունեցայ աթոսի մը օգնութեամբ արձարանէն դուրս նետել զայն: Պաքուի մէջ ալ հաճոյքը ունեցանք իրարո հանդիպել, ևս իրրեւ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդի լիազօր, ինք՝ իրրեւ Պաքուի Ռուսահայ Ազգ. Խորհուրդի նախագահ. ինձ դէմ ուս պահեր էր և խրդային գործունեութեամբ խոչնդոտ եղաւ Թրքահայերու զինուորագործութեան գործին, աւելորդ է ըսել թէ զինուորը ինձ համար չէ որ պիտի կոտէր այլ՝ Հայրենիքին համար... Պ. Արքանամ Գիւլիսանդանեան իր ընկերներուն հետ խնամք տարաւ Պաքուի կոտորածի ատեն հայ Ժողովուրդը անդէկ ձգել ներխուժող թշնամիին դէմ և Պարսկաստան փախչել: Վերադարձաւ երբ Անգլիացիք մտան Պաքու, 30,000 հայերու զիակներուն վրայէն ցատկեց և Ս. Արարատեանի հետ դրնաց երեւան, նախարար դառնալու:

Միմօն Վրացեան՝ Ազգ. Բիւրօի գործիչն էր 1915ին Ամերիկայի մէջ փրօփականալը երբ էր կամաւորական շարժումէն համար և երբ Դաշնակցական տղաք Ամերիկայէն Կովկաս եկան և երեսի վրայ մնացին, քայքայուած և անօթի. «ընկեր Միմօն»ը երբէք խղճի խայթ չըզգայ և նոյնիսկ մերժեց «Աստուծոյ բարեւը» տալ այնպիսի տղոց որոնք իրեն «բարիք ըրած էին» Ամերիկայի մէջ: Անդրանիկ անսնելով Ամերիկահայ կամաւորներու թշուառութիւնը ծեծեց Վրացեանը իրրեւ «ընդի գաղթականութեան մը կազմակերպիչը»:

Արշակ Զամալեան՝ կամաւորական Շարքի անդամ էր. 1915ին՝ «Աւարսակաւ կազմակերպութեան» գործիչ. «ազգայնական» 1917ին՝ ուսուցիչն լեղափոխութեան «վեթերան» սօցիալիսթ, ձախ-Դաշնակցական, երիտասարդութեան առաջնորդ և փողոցային ճառերու մէջ, երբ ուսուցէն կը խօսէր, Սուրբ-Յեղափոխութենէն ներշնչուած կը խեղադիւրէր «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն» անունը զայն բարեփոխելով «Հայկական Սօցիալ-Յեղափոխական Կուսակցութիւն» Դաշնակցութիւն»ի...: Արշակ Զամալեանի արհեստն էր վարժապետութիւն՝ Թիֆլիսի Կերսէսեան Սիմիկերին մէջ:

Գեորգ Ղազարեան, հին Դաշնակցական բարեմիտ մարդ էր, Ազգային Բիւրոյին արարածը կամաւորական շարժումէն ետքն ալ «Ազգային բիւրօ»ին պարապ սենեակներուն մէջ Գեորգ Ղազարեանի բարեմիտ դէմքը կը չըջէր. կարծեմ Բիւրօին գործակատարն էր:

Նոր Զախարարական կազմի այս կրթական նախարարին հանդիպելուն Անդրանիկ կ'ըսէր. Ժպտելով.

— Գեորգ, տղաս, ամէնքը Ինճիլիկէն եղան... ևս ու գուն մնացինք:

Անդրանիկ ապահովաբար չգիտեր որ Գէորգը օր մը Հայաստանի «Լուսաւորութեան միւստորը» պիտի ըլլար:

Գէորգ Ղազարեան ժամանակին վարժապետ եղած էր. օր մը աշակերտները հարցուցեր էին իրեն.

— Վարժապետ զոգցես ի՞նչ ըսել է:

— Գոհնոց ըսել է, պատասխանած էր Պ. Գէորգ...:

Ուրիշ օր մը հարցուցած էին.

— Վարժապետ. Առահէս ի՞նչ ըսել է:

— Առջ. ըսած էր Գէորգ Ղազարեան, բայց քիչ մը մտածելէ վերջ սրբապրած էր.

— Անտառ ալ ըսել է...

Հետեւեալ օրը բառարանը նայելու էր և եկած դարմանած էր իր ստուգաբանութիւնը հետեւեալ ձևով.

— Արահէս... այն ճամբան է անտառներուն մէջ... որ առջերու որջը կ'առաջնորդէ:

Այս հրաշալի կազմով — ուր անվիճելիօրէն հայ մտացի ցեղին, դարուս ամենէն մեծ գլխանագիտական և քաղաքական ծաղիկը փնջուած էր... — Հ. Յ. Դաշնակցութեան կառավարութիւնը զսպեց մայիսին ծաղող ժողովրդական ըմբոստութիւնները:

Ինչպէս կը յիշուի Դաշնակցութեան գործակալները արտասահմանի հայութեան ոչխարամոտութիւնը չափաւորեցին համար սկսան փառաբանել այս «միակամ և միաձող» դաշիւնը. և ով որ համարձակեցաւ առարկել. սկսան ծանօթ աղաղակը արձակել «տինիմէ սէօյ-տիւ», — հանրապետութեան դէմ կը դաւաճանէ:

Պէտք է ըսել որ Պօլսոյ ժողովուրդը «յանուն համերաշխութեան» գրեթէ հաւատաց որ ընդդիմադիրները

Հայրենիքին կը դաւաճանեն: Բայց «Ժողովուրդի Չայնը» թերթին մէջ ևս և իմ գաղափարակիցներս գրեցինք:

«Մենք խնդիր չենք ուզել յարուցանել միակամ և միաձող դաշիւնի դէմ, եթէ Դաշնակցութիւնը կ'ըստանանք ամբողջ պատասխանատուութիւնը:

«Դաշնակցական կուսակցութիւնը» չառ հովեր ցանած է և չառ փոթորիկներ քաղած» և այս անգամ ալ իր ցանած «որում»ին արդիւնքը թող ինքը քաղէ իր ժամանակը դայ:» (*)

Ափսո՛ս, այսօր եկաւ այդ ժամանակը բայց Դաշնակցութիւնը հայ ժողովուրդին ալ իրեն հետ քնեց դէպի դառն պտուղներու քաղուցը:

(*) «Ժողովուրդի Չայն»-ի 6 Մայիս 1920. խմբակրականն.

ԺԵ.

ՓՐՈՎՈՐԱՍԻՐՈՆԻ ԵՒ ԱՏԼԱՄԵՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Դաշնակցութիւնը մերժելէ վերջ համագործակցող հայ ժողովուրդի կենսունակ տարրերուն և քաղաքական գործունէրու հետ, չհանդուրժեց ոչ մէկ քննադատութեան. և փրովօքսիոններով պատասխանեց տնոնց. իր գործունէութիւնը համարեց անքննադատելի: Միւս կողմէ զրպարտեց ինչ-Պաշնակցականները որ չեն ուզեր հանրապետութեան օգնել. իսկ երբ Անդրանիկ Ազգ. պատուիրակութեան կողմէ գնաց Ամերիկա և Ամերիկահայ երիտասարդութեան ուղղեալ կողմը հրատարակեց. որ հայցենիքի պաշտպանութեան համար գինուորագրուին Դաշնակցութիւնը փրովուրը բերնին սկսաւ անուանարկել զայն. և Քաջագնունի—«Հայրենիք» թերթին մէջ հետեւեալը յայտարարեց.

«Անդրանիկի կողմը Ամերիկահայ երիտասարդութեան մտնելու գինուորական շարքերու մէջ, ուժեղցնելու մեր զին. բանակը. ինձ անհասկնալի կը մնայ: Որո՞ւ անունով Անդրանիկ կընէ այդ կոչը և ո՞վ է լիազօրած գինը: Աշխարհի վրայ գոյութիւն ունի միայն մէկ հայկական բանակ դա Հայաստանի հանրապետութեան բանակն է, որքան ինձ յայտնի է, այդ հանրապետական կառավարութիւնը յանձնարարած չէ Անդրանիկին իր բանակը ուժեղացնելու համար միջոցներու գիմել: Երբ օրը գայ Ամերիկահայերէ օգտուելու, հայ բանակի զօրացման համար,

այդ բանը կ'ընէ այն անձը որ լիազօրուած է հանրապետութեան կողմէ, իսկ առայժմ կը մնայ եղբարեկ թէ Անդրանիկ հանդէս կ'ուզայ իրրեւ «սոսկ անհատ» և սա է որ դժուար է հասկնալ:

«Միջին դարու մէջ այս կամ այն անհատը կը հաւաքէր իր սեփական զրօշակի շուրջ զինուած խմբեր և յետոյ կ'երթար այս կամ այն գործը կատարելու... քանակներ կազմելու գործը վերապահուած է միայն պետութիւններուն:»

Քաջագնունի շատ լաւ գիտէր. թէ Անդրանիկ Ազգային Պատուիրակութեան լիազօրութեամբ կը գործէր, Քաջագնունի իրրեւ 1915ի Ազգ. Բիւրօի անդամ շատ լաւ գիտէր թէ միայն Միջին Դարուն չէ որ «սեփական զրօշ»ի տակ խմբեր կը կազմուէին այլ շնորհիւ իրեն և իրենպէսներու յամի տեսուն 1915ին 1918ին, նոյնիսկ 1920ին: (*)

Նոյնպէս շատ լաւ յայտնի է որ հայ բանակը, որու վրայ այնքան խնամով պէտք էր գործողալ շնորհիւ Դաշնակցական կառավարութեան թոյլատրած զեղծումներուն և փրովականաներուն բարոյալքուած և ազադալնացած էր: Անիկա ջլատուած էր շնորհիւ անկանոն խումբերու, շնորհիւ թալաններու որոնք կը թոյլատրուէին գինուորին, շնորհիւ քաջական գինուորագրութեան սովալլուկ զիւղերէ:

Դաշնակցութիւնը՝ ձախողանքէն վերջ կուզէ չբռնելիլ աւաղելով որ «վստահեցան գինուորական պետերուն և խափուեցան բանակէն»:

(*) Հ. Յ. Դաշնակցութեան վրաստանի կեդր. կոմիտէն Դաշնակցական զօրակոչ յայտարարեց վերջին պատերազմին տունն իր զրօշին տակ մարդիկ զրկեց երեսան դրութեանը տակ խառնակով:

Մենք չենք մոռցած որ հայ բանակի ընդհանուր քննիչ-գործավարը իր քննութեան տեղեկագիրը ծոցը Երեւան վերադարձած ատեն «անձանօթ»ներու կողմէ սպաննուեցաւ որպէս զի իրեն հետ անյայտանայ իր սուկալի տեղեկագիրը...

Միամիտներուն պէտք է կրկնեցնել թէ «Մշոյ հերոս» Ռուբէնի վերին վարչութեան տակ գտնուած բանակին ծախսողանքին պատասխանատու է Դաշնակցութիւնը:

Ես խորապէս համոզուած եմ, որ Դաշնակցութիւնը չա՛ն ունէր «անտեղեակ» մնալով բանակը քայքայող զեղծումներուն, կամայականութիւններուն, ապագա-դաշնացնող ոճիրներուն:

Վերի փաստէն զատ, տանք ուրիշ փաստեր:

1920ի սկիզբները, մեծ քանակութեամբ Թրքա-հայ երիտասարդներ որոնց թիւը կրնար մինչեւ 10էն 15,000ի հասցնել ինքնաբուռ իւր կերպով կը դիմեն Պօլսոյ Ազգ. Խնամատարութեան, խնդրելով որ երթան Երեւան ծառայելու ազգային բանակին: Երեւան մերժեց, Պօլսէն եղած առաջարկը: Ինչո՞ւ: «Որովհետեւ զինուորի պէտք չունէր, երկիրը սովի մէջ էր և հնար չկար դացողները կերակրելու:»

Երեւանի վարիչները եթէ յետին մտքեր չունէին ի վնաս հայրենիքին և ի չա՛ն մութ մնացած տկնկալութիւններու, նկատի առնելու էին ռուսահայ գիւղացիութեան սովի առաջ գտնուելը. գիւղացիին յոգնած ըլլալը՝ զինուորութենէ, տխրալիկին դիտակցութեան մարած ըլլալը շնորհիւ Դաշնակցական-յեղա-փոխական կարգերու բանակին մէջ և փոխանակ ան-վերջ հալածելու արտակարգ պահանջներու մէջ զրու-

նրեղ Ռուսահայ գիւղացիութիւնը, ձգէին զայն իր արտերը մշակելու և երկիրը սովէն փրկելու գործին և անոր անդ հայրենասիրական թարմ եռանդով խանդավառ անկեղծ զգացումներով Թրքահայ երիտասարդութենէն կազմել բանակը, աստիճանաբար եղած պատրաստակա-մութեան ընդառաջ երթալով:

Զբոյն: Եւ միայն այն ատեն երբ Թուրքերը սեղմեցին կոկորդնուն և բանակը յայտնեց իր անդամայոյժ լիճակը՝ Պատրիարքարան լուր դրկեցին «կամաւորներ» ուղկով. կամաւորներ՝ որոնք մինչեւ կովկաս հասնելին գուցէ պատերազմը վերջացած պիտի ըլլար, և կամ եթէ ժամանակին հասնէին՝ պիտի ծառայէին իրեւ թնդանօթի միտ. որովհետեւ զինուորութիւնը արհեստ մըն է մասնագիտութիւն մը որ մարդ մէկ օրէն միւսը չսովորի:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, չեչտուած կերպով վարեց այս խաղը, որ մենք կոչեցինք «փրօփօքախոնի և ալլամերժութեան» շրջան:

Դաշնակցութեան շտեմարանին մէջ չատ կան «սիրուած» սխառններ, անոնցմէ ամենէն ժողովրդականացածն էր այդ:

Փրօփաքախոնի երկու չեչտուած թեւ ունէր: Քննա-դատութեան դէմ «տինխմէսէօյուիւ» պօսալ, «Հանրապետութեան դէմ դաւաճան» հռչակել, բանականութեան խօսքը չլսելու համար, և որ կարեւորն է ժողովուրդին ականջն ու խցիլու համար...: Դաշնակցական կառավարութեան արտառանձանի գործակալները ոչ թէ կ'ընադատութեան պատասխանեցին փաստերով, այլ միշտ փրօփօքախոնով, հայրենասիրական ստեղծանքի մէջ ինչալով: Երկրորդ ճիւղն էր, փակել հայրենիքին ծառայելու բոլոր դռները առհասարակ Թրքահայու-

թեան և ի մասնաւորի ոչ—Գաշնակցականներուն, խրանամով փակել, և փոտան ըլլալէ վերջ որ դուռը անընդամաքստելի է, պոտալ, «ահա դաւաճանները, որոնք հայրենիքը չեն սիրեր, չեն ուզիր աշխատիլ անոր համար, զոհողութեան անընդունակ են, որովհետեւ Հայաստանի մէջ նստելը մարտիրոսադրութիւն է, և ուրեմն մենք մեր տկար սովորով մարտիրոսներ են, իսկ անոնք քննադատողները հրէշներ որոնք հայրենիքին մահը տեսնալէ միայն հաճոյք կը գգան»:

Եթէ վերի օրինակները բաւական չեն, ես կ'ոչ կ'ընեմ 1915ին Ամերիկայէն Թիֆլիս տեղացող հայրենասէր երիտասարդներուն, որոնք Գաշնակցականներ ըլլալու առաւելութիւնն ունէին, թող րոպէն թէ ի՞նչ մաքիալէիկան ընդունելութիւն կ'ապասէր իրենց, թէ ի՞նչպէս երբ անօթի մնացին և Ամերիկա իրենց ազգականներուն կը զրէին հացի և վերագարծի զրամ ուղելով, գաշնակցութեան ազգարարողիքը իրենց նամակները կանխած էր զիրենք ցոյց տալով իրիւ «գառախբ»ներ զորս պէտք է անօթի մնայնել: Եւ այս անոր համար որ նոր զոհեր դան, Ամերիկահայոց նուազամասը չգաղթի «Ազգ. Բիւրօ»ին:

Իսկ թէ ինչ վայրագ ու անսիրտ վարմունքի առարկայ եղան ոչ—գաշնակցական կամաւորները, այն բոլոր կուսակցութիւնները կը վկայեն:

Եթէ բաւական չեն այս փաստերը, յիշեցէք Պօղոս Նուպարի դէմ եղած փրօփօքասիօնները որ «Փարիզէն կ'ուզէ երկիրը կառավարել» որ «դաւաճան» է: Ամերիկայի գաշնակցական օսկան «հայրենիք»ը նոյնիսկ Մուսթաֆա Քէմալի շահակից յայտարարեց Անդրանիկը և Պօղոս Նուպարը:

Յիշեցէք, թէ քանի անգամ Պ. Գ. Նորատունկ-

եան, անուանի զիւանազէտը, որ համալխարհային համբաւ կը վայելէ, ստիպուեցաւ հերքել գաշնակցական կառավարութեան փրօփօքասիօնները թէ իրեն զործ առաջարկուած է և չէ ընդունած:

Եւ վերջապէս, եթէ ճշմարտութեան խօսքը աւակալին ձեր սրտերը չէ համոզած, զինադադարէն վերջ երեւան գացող և վերագառնալ ստիպուողներուն հարցուցէք իրենց տեսածը: Այ. Սատիսեանի փրօփականաթիւ հետեւանքով իրենց տունը տեղը քայքայող և երեւան գացող ընտանիքներուն հարցուցէք:

Պոլսահայ թերթերու մէջ տակաւին թարմ է պատմութիւնը Կիլիկիայէն եկած և Հայաստան զրկուած Լէզիսեականներու, որոնք անօթի ծարաւ — թափառեցան երեւանի փողոցներուն մէջ:

Թարմ է նաեւ Արսլանպէկցիներու համբաւաւոր ներգաղթը դէպի Հայաստան: Վերագարծան այդ խեղճերը և ինչ որ կը պատմէին ա՛նձելի է, և ազգային բնոյճանուր արժանապատուութիւնը չթողաւորեր որ այդ պատմութիւնը տպուած գրերով աւանդուի: Բայց այդ ճամբորդութեան արտադին երեսն իսկ տխուր է.

Քանիցս կ'ըսեն Արսլանպէկցիք, զիմեցինք հայկական կառավարութեան երբ Օհանջանեանի դաշլիճը պաշտօնի վրայ էր, ու ոչ մէկ պատասխան տրուեցաւ մեր զիմումներուն, չտեսանք ո եւէ օգնութիւն և պաշտպանութիւն ոչ կառավարութեան կեղբոնէն և ոչ իր ներկայացուցիչներէն ու ամէն ոք հարկադրուեցաւ խորհիլ իր գլխուն ճարը, և դժուարաւ ճամբայ մը գտնելով Վրաստանէ իջնելու Պաթում և անկէ գալ Պոլիս, փորձառութեան դաս մը առնելէ յետոյ այս չընալխարհիկ ճամբորդութեանէն

Փաստեր թուե՛նք տակաւին թարմ է Արմաշի Գիւղատնտեսական վարժարանի որբերուն սլաւութիւնը, որոնք անդարձ կորսուեցան Երեւանի մէջ :

Փրօլօքասիոնէն ալլամերժութիւն, ահաւասիկ հրէշային դառնութիւնը որ ամէն մէկ հայու սրտին մէջ կը մեռնէր երազային Հայաստանը, սրբոր հայրենիքը, դժսխ մը դարձնելով զայն . . .

ԺԶ.

ԳՈՐԾՈՒՆԵՌԻԹԻԻՆԸ՝ ԲԱՂԱԲԱԿԻԹ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՆԴԵՊ “ԱՇՈՒՂ”, ԱԿԱՆ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ
Վ. Ա. Ր Ո Ւ Ա Մ

Դաշնակցութիւնը ոչ միայն ազետալի գաղափարը յղացաւ հայ պետութիւնը նոյնացնելու ինքզինքին հետ, այլեւ վարելու անոր քաղաքականութիւնը՝ քաղաքակերթ աշխարհի առաջ :

Այսպէս, ըստ դաշնակցական-յեղափոխական աւանդութեան որ հայ իրականութեան վրայ կը նայի աշուղական տրամադրութեամբ, հայ պետութեան վրայ նայուեցաւ նոյն աշուղական տրամադրութեամբ :

Թէ ի՞նչ է դաշնակցական-յեղափոխական տրամադրութիւնը կամ աշուղական տրամադրութիւնը :

Կովկասի մէջ աշուղներ կան, որոնք յեղափոխական շրջանին, հերոսներու վրայ երգեր կը յօրինէին և մինչեւ վերջերս ալ կը յօրինեն, ծիծաղելի և յոխորտայից չափազանցութիւններով համեմուած : Եւ այդ չափազանցութիւններէն ժողովուրդը, ամբոխը կը խանդավառուի : Օրինակ մը պատմեմ.

Որ մը, Թիֆլիսի մէջ, աշուղ մը փողոցէն կ'անցնէր երգելով Անդրանիկի ձօնուած հետեւեալ երգը :

Հետոս մոռցեց Սուրբան դողդողաց Վիլհելմի աջից
արսաւոյ շողաց . . .

Զօրաւարին հետ նստած էին սենեակը և լսեցին,...

—Շան որդիներ մրմռաց Անդրանիկ այդ ինչ ամօթալի չափազանցութիւն է...

Երեւակայեցէք անգամ մը Վիլհելմը որ... հայ հաթիւտ ժողովուրդին հերոսինձայնէն զող ելած կուլայ:

Պէտք է ընդունել որ Դաշնակցական—յեղավորական ուսման թիւղը կը գլէ կ'անցնէ Ծրանսացի ամենէն հեղինակաւոր ուսման թիւքները, որոնք երևակայական հերոսներու և երեւակայական միջամայրներու մասին պատմելով շատ աւելի համեմատ են:

Աչուզը կերգէ. իսկ Դաշնակցութիւնը կը գործէ:

Եւ գծեալգրութիւնը հոն է որ Պետութիւնն ալ այդ նոյն ուսման թիւք թիկնեալ ուղով տար ն:

Անոնք երբեք չիտրծեցին իրականութիւնը տեսնել, և չհանդուրժեցին ճշմարտութիւնը լսել:

Եւ Դաշնակցութեան այդ Աչուզ—Ռօմանթիքը դարձեցին ամենէն յոխորտ և ամենէն ցնորամիտ գէմբը մեծաման Ահարանեան, այդ ոգիին բաժանդակ ուղիին ու ծածր ստու իր երկու տարուան գործունէութեան մէջ, իրբեւ «պատուիրակ հաշտութեան խորհրդածուլովի անփել»:

Թէ ինչ փաստ է կան այս ուղղութեամբ. ես կը քաղեմ «Մշակ» թերթի մօտաւոր թիւերէն մէկուն տետրեր, գրուած հայ-թուրքական վերջին տխուր պատերազմին ամօթիւ:

«Այս յոխորտական տրամադրութիւնն էր, որ թեյադրուած էր Պարիզի Հայոց պատուիրակութեան գրեյ հաշտութեան կոնֆէրանսին իր ներկայացրած յիշատակագրի մէջ թէ Հայաստանը կարօտ չէ պետութիւններից ու եւ է մէկի հովանաւորութեան: Նոյն այդ հովանա-

ւորութեան: Նոյն այդ անապարծութիւնն էր, որ դեռ անցեալ տարի, երբ Հայաստանում 170 հազար ժողովուրդ մեռաւ սովից եւ հիւանդութիւններից, ասել էր տալիս նոյն պատուիրակութեան բերանով թէ հայոց պետութիւնն ունի 40 հազար հողուց բաղկացած մի բնտիր բանակ, որը կարող է պաշտպանել ինքն իրեն: Միեւնոյն քաղաքական բովանդակում էր, որ անցեալ մայիսի 28ին երեւանում, պարլամենտի շինութեան մէջ, հոծ բազմութեան առջեւ, ասել էր տալիս վարչապետ Օհանջանեանին թէ Հայաստանը մանտա չի ուզում պետութիւններից, այլ միայն դրամական օգնութիւն: Մեր յիշողութեան մէջ է և այսպիսի մի գէպը Լիդզ—Ջորջը անգլիական պարլամենտում յայտնում էր թէ Անգլիան չի կարող մարդով օգնել Հայաստանին, բայց պատրաստ է զինուորական հրահանգիչներ տալ: Պէտք էր տեսնել թէ ինչ վայնասուն բարձրացրեց այս անխթով երեւանի Դաշնակցական «օֆիցիոզ»(*)ը Նա ասում էր թէ հայ ապաները իրանց կոսմոս բարձրութեան վրայ են և քնաւ կարօտ չեն օսար հրահանգիչների:

«Այսպիսի անմիտ անապարծութիւն և ինքօրորում ուրիշ շատ ասպարէզներում: Մենք անապարծ էինք ամէն բանի մէջ, հալարտանում էինք մեր չունեցած առաքինութիւններով և հասարակական գիտակցութիւնը քնացնում էինք ինքնախաբէութեան բոլոր միջոցներով: Մեզ չէր խրատում և պատմութիւնը: Դիտելինք արգեօք որ Նաբոլէոն երրորդի կայսրութիւնը կործանողն ամենից առաջ կառավարութեան սրտախօսութիւններն էին, որ նրանց նպատակն էր քնացնել հասարակութիւնը, թոյլ չը տալ որ նա տեսնէ իրերը իրանց իսկական գիրքի և գոյների մէջ, եւ այսպիսի հասարակութիւնը բնական ճանապարհով տարաւ Մէտան:

(*) Այսինքն կիսապաշտօնական օտկանը:

Մենք էլ Նապոլեոնեան ժամանակների փրանսիական հասարակութեան ճակատագիրը ճաշակիցինք մեր անկախութեան այս երկու տարում և ունեցանք մեր Սեռաները—կարս և Սլեքսանդրապոլ :»

Ի՞նչ որ ես պիտի ուզէի գրել, արդէն բուռն գրտայ Մշակին մէջ. ի՞նչ կ'ուզէք որ աւելցնեմ :

Այսպէս գնահատուեցաւ մեր երկրին ներքին իրականութիւնը, այն իրականութիւնը որ մասամբ խրտայցուցի նախորդ գլուխներուն մէջ :

Դաշնակցութիւնը ոչ միայն իրականութիւնը ինքզուրեւ տեսնալ և մերկ ճշմարտութիւնները ուրացաւ, այլ և սկսաւ անպոյ ուժերու վրայ յոխորտալ, խոչորացոյցով նայել մանրագիտական արժէքներու վրայ, և քաղաքակիրթ աշխարհի կողմէ կեղծ թէ ճշմարիտ ու և է օգնութեան խօսք՝ լսեց արհամարհանքով :

Զարհուրելի համբերութեամբ այս յոխորտանքը այս ոսմանթիզմը հասաւ դերագրողութեան անօրինակ աստիճանի մը : «Պետութիւնը ես եմ» ըսեր էր Ֆրանսայի թագաւորը Լուի Ժ. : :

Դաշնակցութիւնը, երէկուան քօմիթէն, նոյնը ըսելու դերքին մէջն էր, և կարծեց որ իր գահը Լուի Ժ. Ֆրանսային վրայ հաստատուած է. . . :

Ով երբեքս աւաղելի աղետ. որ այդ խելագար գերագրողութենէն պայթեցաւ մեր հայրենիքի գլխուն, մեր համեստ, մեր տկար, մեր դողդոջուն և խանձարուբային Հայրենիքի գլխուն. . . :

Ժէ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ՎԵՐՋԻՆ ԱՂԻՏԻ ՆԱԽՈՐԵԱԿԻՆ

1918 էն մինչեւ 1920 աւաղելի և աղետաւոր շրջանը կանցնի այսպէս, կամաց կամաց, տաժանագին ճակատագրական :

Կը հասնինք այն շրջանը, ուր վերջին աղէտին առջուան պատկերը պէտք է գծել :

Այդ պատկերը անկեղծօրէն գծուած կը գտնենք «Ժող. Զայն»ի 674 թիւին մէջ «քաղուած անձնական նամակէ մը՝ զոր Պոլիս գտնուող իր մէկ բարեկամին ուղղած է, զինադադարէն ի վեր իբրեւ կամաւոր Հայաստանի մէջ ծառայող հայրենասէր թրքահայ երիտասարդ մը :»

Այնքան հրապոյտ, 6 Հոկտ. «Ազգասիրական խորունկ կակիծով կը նկատեմ որ երկիրը կը գտնուի ֆիզիքական, բարոյական և տնտեսական սնանկութեան եզերքը : Պատճառը, Դաշնակցութիւնը արդեօք : Այո՛ և ո՛չ : Ո՛չ, որովհետեւ Դաշնակցութեան թրքահայ հատուածը ազգայնական և յառաջդիմական դեղեցիկ արբաւագրութիւններ ունի. Այո՛, որովհետեւ այստեղ Դաշնակցութիւն կը նշանակէ ռուսահայ ժողովուրդ : Իսկ ռուսահայը, քիչ բացառութեամբ, հոմանիշ է ռուսամոլութեան, ծովութեան, սանձարձակ գեղծութի, ու

լիբր կամայականութեան : Իսկ ռազմական տեսակէտով արդեապիօրէն բացասական է :

«Ոչ մէկ առեն,—այստեղ այս փաստը շօշափելի է «կամաւոր կոյր»երուն իսկ,—ներկայ Հայաստանը, այսինքն Ռուսահայաստանը, չի կրնար մեզ դոնացնել իբր հայրենիք, և չի կրնար ըլլալ կտրիզ, կռուան, հիմնաքար՝ Միացեալ Հայաստանի համար :

«Այստեղի գանգուածները դեռ Ռուսը կ'երազեն, և դժկամակութեամբ, աւելի ճիշդ բացասական կերպով կը ծառային հայկական հայրենիքին :

«Ժողովուրդը ոգևորուած չէ դէպի իր հայրենիքը, որովհետեւ դժգոհ է կառավարութենէն : Որպէս զի ուսական իշխանութիւնը չվնասուի, բաւական էր միայն աչքի առջև ունենալ այդ նոյն ուսական վարչութիւնը քննարկելով անոր առաւելութիւնները և սրբազրել թերիւնները : Այստեղ ճիշդ հակառակը կ'ընեն :

«Չարաշահութիւնը սոսկալի չափեր ստացած է : Կենսամթերքը, բազդատելով նոյնիկ անցեալ սարուսանին հետ, առասպելական սղութեան է հասած հակառակ անոր որ առատ է : Առտուն կանուխ ելլող խառնութեանը իր ուզած զինը կը դնէ : Ամէն սովորական մանկանացու այստեղ մէկ մտածում ունի, շահագործում, զեղծում, մէկ խօսքով «կազմակերպութիւն», իր զանազան երեւոյթներով և տեսակէտներով :

«Ամէն պզտիկ կայարանապետը կամ մեքենավարը «տէրէպէյի» կը դառնայ ճամբորդներուն գլխուն : Շոգեկառքը ժամերով, նոյնիսկ օրերով կը կեցնեն անոնց պատճառի : Ճամբորդները որոնց մէջ հիւանդացողներ, ցուրտէն կամ անօթութենէն մեռնողներ ալ կ'ըլլան, ճարհատեալ կ'ստիպուին իրենց մէջ գրամ հաւաքել, որպէս զի կայարանապետին կամ մեքենավարին սիրտը

չինեն, որ բարեհաճի շոգեկառքը թող տալ :

«Խնամք, գուրգուրանք չկայ դէպի մեքենաները և կազմածները, որոնց տեղ նորերը չկան : Կտարածը, աւրուածը նորոգող չկայ : Կայարաններուն մէջ ջրահան մեքենաները չեն գործեր, և վալքաշարժներուն մէջ ջուր կը լեցնեն «գոյլ»երով, մոռցորաներով :

«Բանակը, անկախ երկրի մը ամենակենսական անդամը, գործիքը, հետու է նախանձելի վիճակ մը ունենալէ : Նուիրուած, ասպարէզին կոչումը ունեցող, կռուի գաշտին վրայ սնած, խստապահանջ սպաներ չկան : Մարզանաքը անբաւական է, անհաւատելի կերպով անբաւական, հնամենի, ծիծաղելի : Ընդհանուրին անվերապահ վստահութիւնը վայելող «պետը» չկայ, պետը որուն սուրին շողիւնէն ոտքի կանգնի ժողովուրդը և քալէ ետեւէն, առանց հարցնելու «ո՞ւր ի՞նչպէս, մի՞նչու ե՞րբ» :

«Մէկ երկու օրուան մէջ ե՛տ կը տրուի ամիսներու կռիւի, զոհողութեանց պտուղը : Ահա ինկաւ Սարը Ղամիշը : Թշնամին 30 քիլօմէթր միայն հեռու է Կարսէն ուր միջոց մը խուճապ ինկաւ : Եւ ո՞վ է մեր դէմը : Ողորմելի բանակ մը որուն պոչին վրայ կոխած է Յոյնը, և որ իր փախաւսին մէջ կը տրորէ անկախ Հայաստանի բանակը :

«Եւ կը խօսին ներարշաւի մասին : Ս.յս գործով : Պահակները կը քնանան, թուրքերը կուգան, զլուխներ կը տանին, ղէնքեր կը տանին, հրացան մը չարձակած՝ դիրքեր, տարածութիւններ կը գրաւեն, քաղաքներ ու պահեստներ կը գրաւեն, կը զինուին, կը կշտանան, կը տաքնան, 'ոգևորուին :

«Գոնէ օգտուած ըլլայինք մեր նաւահուններէն : Տարիէն աւելի է որ մեր ձեռքն է Սարըղամիշը իր ան-

տառներով, և սակայն Հայաստանի ժողովուրդը վառելիք փայտ չունի, ահարկու՜ ձմեռուան սեմին:

«Մինչդեռ հիմա՝ որ Սարըզամիշը ինկաւ, էրզրումը պիտի տաքնայ:

«Երբ գաւեցինք Օլթիի չրջանը, մեծ եղաւ ցրն՝ ծովափերը թէ այլևս ո՛չ Ատրպէյճանական Պաքուի քաւրիւղին կարօտ պիտի ըլլայինք, ոչ ալ գլուխ պիտի ծռուէինք Վրաստանին որպէս զի իր պաշարէն ծախէ մեզի իր ուզած գնով: Չէ՞ որ մեր ձեռքն էր Օլթիի ամիսառատ չրջանը: Եւ սակայն բոռնցքի չափ քարածուխ դեռ իր ճանապարհը չգտաւ մինչեւ հայկական չոզկարժեքուն հնոցը, մինչեւ որ Օլթին ձեռքէ կաւ նորէն, անփառունակ կոխէ մը վերջ:

«Իսկ երբ կողքը գրաւեցինք, նոյն հարսնիքը: Չէ՞ որ աղ ունեցանք: Աղը կուտանք Վրաստանին, կառնենք նափթ:

«Այս միջոցիս Աղեքսանդրաբօլի մէջ քարիւղի փութը (13 քաշ) կ'արժէ 8000 բուսլի, եթէ գտնուի: Լուր ալ կայ որ Թուրքերը ետ առեր են կողքը:

«Այս սեւ փաստերուն դիմաց չի կա՞ն նաև վարդադոյն իրականութիւններ: Հակառակ անոր որ բնութեամբ լաւատես եմ, կը դժուարանամ գտնել:

«Ծիշդ է, հունձքը առատ է այս տարի: Մէկ մասը գիւղացին է ցաններ, բնութիւնը հասցուցեր, մէկ մասը թուրքն է թողեր, միւս մասն ալ Ամերիկացիք են բերեր: Եւ սակայն հացը անգտանելի է քաղաքներուն մէջ: Գացեր հաւաքուեր է քանի մը շահադէտներու քով: Ամէն օր զինը կը բարձրանայ: Հաց առնելու համար պէտք է սպասել, մսիլ, յողնիլ, ծեծկուիլ, կաշտել, դորձէն ետ մնալ, և յաճախ ձեռնունայն տուն դառնալ:

«Անօթութենէ մեռնողներ դեռ պակաս չեն Հայաստանի մէջ:

«... Ուրիշ ի՞նչ կայ Հայաստանի մէջ միսիթարիչ, ողեւորիչ:

«Ահաւասիկ ալեփառ Մասիսը: Անոր դէմ լայնանիստ Արագածին չորս զազաթները: Երկուքին մէջտեղէն, ոլորապտոյտ Մայր Արաքսին, Ահա Ս. Էջմիածնի կաթողիկէն, Անիի աւերակները:

«Իսկ յետոյ:

«Միթէ այս սրբազան նշխարները կարելի՞ է անցընել երիտասարդ ու անկախ երկրի մը հաշուառուութեանը, անոր ապագային ծրագիրներուն մէջ:

«Կարելի՞ է գոհացնել մեզ զիտող մեծերուն քննող, կշռող, գնահատող ակնարկները:

«Անոնք մեզ մօտ կը փնտռեն ապրելու կամք, զոհողութեան ոգի, կառավարելու բնդունակութիւն, նախաձեռնութեան ոգի, խիստ և անաչառ իշխանութիւն...»

ԺԸ.

ԱՆԱԻՈՐ ԲԱՅՑ ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՆՈ

ԱՆՈՂՈՔ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ

Այժմ որ մօտեցայ Դաշնակցութեան դործունէութեան վերջակէտին. ակնար մը կը նետեմ այն կորուստներուն վրայ որ հայ հանրապետութեան քաղաքացին Վրացական խելադար պատերազմէն ետք (որու կորուստները միշտեք նախորդ գլուխներէն մէկուն մէջ) տուաւ Դաշնակցական անքաղաքագիտութեան:

Դարապաշտի Նախիջևան եւ

Շարուրի կռիւներուն՝

19,000

Աղուլիսի՝

6000

Շուշի-Ղարաբաղ՝

7000

32,000

Ասոնց վրայ աւելցնել՝

Իգտիլի մէջ կոտորուածները

600

Պէտլի-Վէտի կռիւներու ատեն մեռած՝

2000

34,600

Դիտեմ, Դաշնակցականները պիտի առարկեն.

— Թողէինք որ հայ ժողովուրդին կոտորեն չկոտլէինք, չզինագրէինք, երբ կը յարձակէին մեր վրայ: Կը պատասխանեմ:

Անդրանիկ. 4500 հոգիով, որու թիւը յետոյ իջաւ 3500ի, 1918ին դիմագրեց Վէհիպի հզօր բանակներուն. — Թուրքո-Գերման ուժի ներկայացուցիչ — դիմագրեց՝ երբ Ալի Իսաան փաշայի բանակները Նախիջևանի կողմէն կ'ապառնային, և դիմագրեց ուրբ ամիս, Զանգեզուրի, Ղափանի, Մեղրիի, Սիսիանի բովանդակ շրջանակները այդ ութը ամսուան ընթացքին չտեսան թշնամիի երեսը, և ոչ ոքի քիթը չարիւնեցաւ:

Այս պատկերին մերկութիւնը կը լրացնէ ամփոփումը:

Այժմ անցնինք վերջին փուլին:

*
* *

Վերջին վեցամսեակին, Դաշնակցութիւնը յաջողեցաւ տեսնել իր երազած միահեծանութեան սսկեղարը:

Արտասահմանեան հայ դադութներուն մէջ, ալլեւս յաղթանակի և փառքի թափներն միայն քաղելով կ'ըզբաղէր ան:

Լռած էր քննադատատութիւնը. լռած էին այն շրջութունները որոնք ահռելի սխալներու շարքը պիտի թուէին. ուսման իգութիւնը, Դաշնակցութեան վաղեմի այդ ոգին կը ծխար բոլոր ուղեղներու մէջ:

Դաշնակցութեան յանդգնութիւնը կը յառաջանար հսկայական քալերով:

Ալ. Խատիսեան՝ Դաշնակցութեան այդ նորադարձ առաքեալը, իրրեւ պաճուճապարանք կուգար շրջիլ Պոլիս, Եգիպտոս, Իզմիր, Պալքանները Եւրոպա, և զիւսնադէտի բոլոր հատկութիւններով գինուած — ակնոց, ճաղատ-գանկ եւն... — Իր «հեղինակաւոր» խօսքը ըսել:

Անիկը կը հենուր Դաշնակցութեան աշուղական ուսման թիղմին վրայ:

— Սլոմ ունինք 52,000 քառ. քիլոմէթր հողամաս մը, որ երեք ամիս վերջ պիտի վերածենք 250,000 քառ. քիլոմէթրի կը պարզանկր նա:

Եւ երբ դադուցներու հայութիւնը իր «խոնարհ» բաղձանքը կը յայտնէր Հայաստանի մէջ համագործակցական դաշլի՞նք մը տեսնելու, կը պատասխանէր.

— Դաշնակցութիւնը համոզուած է որ՝ միակամ եւ միաձուլ դաշլի՞նք մը ներկայ ըստե՞սի պահանջն է, այս յայտարարումն էր կատարեալ գիտակցութեամբ եւ հետեւանքներէ բոխանդակ պատասխանատուութիւնը ստանձնում ենք:

— Ունինք 60,000 նոց բանակ մը բարոյական բարձր կորուսով, պատրաստ իրագործելու ազգային իտէալները՝ միջնեւ երեք ամիս. հոմբերութիւն ունեցէ՞ք:

Եւ հայ ժողովուրդը արցունքով այդ մարդուն զիրկը կը լեցնէր իր սակին, իր զարդը, իր գոհարեղէնը տարադրութենէ դարձած կիներ իր նահատակ էրկանը մատանին կը նուիրէր, լուսցարուէին իր խնայողութիւնները...

Սատիսեան չէր բաւականանար այսչափով.

— Եկէ՛ք կ'ըսէր, եկէ՛ք մտաւորականներ, երիտասարդներ եկէ՛ք ձեզ պետք ունինք, հայ երկիրը պէտք ունի բոլորիդ ուժին:

Եւ հայ ժողովուրդը կը հաւտար:

Ինչ քննադատացիկ խանդավարութեան օգեր էին...

Եւ ես կը մտածէի 1915ի խանդավառ օրերուն, կամաւորական շարժումին, արտասահմանի հայութեան ուղղուած կոչերուն... Նոյնը կը կրկնուէր եւ աւելի ա-

մեհի յանդգնութեամբ խիզախ յանդգնութեամբ, որ փորձուածն իսկ կրնար... փորձութեան ասանկ:

Հազիւ կը համարձակէինք 1915ի օրինակը յիշել. բայց Դաշնակցութեան խաղացած խաղին առաջ դերահաւատ կը մնային անոնք միայն որոնք 1915-18 ապրեր էին կովկասի մէջ:

Նախորդ դուիններով տրուած փաստերուն ուշադիր հետեւող մը կրնայ դատել թէ որչափ անոնք յանդգնութեամբ խաղացուած խաղ մըն էր Դաշնակցութեան փրօխակա տի խաղը, այն անաւոր Սոսը որ կը ստեղծուէր հանրապետութեան իրական սլատիկերին փոխարէն ներկայացնելու համար արտագին աշխարհին. արտասահմանի հայութեան:

Իրական պատկերը այն էր՝ որ փաստերը կը ձեւին բարսիսուն, երեւակայականը՝ այն որ Սատիսեան ներու, Ահարոնեաններու, Օհանջանեաններու վրձինով կը նկարուէր մեր աչքերուն:

Եւ այժմ ընթերցողը թող դատէ թէ Կարսի անլուր ողբերգը, որո՞ւ տրամաբանական հետեւանքն էր. ա՛յն Հայաստանի իրականութեան որ այս փաստերու շարքին մէջ սեղմ գծերու մէջ յայտնեցի թէ չէ՝ ա՛յն Հայաստանի իրականութեան որ Դաշնակցութեան վրձինը նրկարեց:

«Օլթիի վրայ յարձակում մը, անխահանքերը ձեռք ձգելու համար» Եւ անխահանգերէն... հրաշալի կերպով գիտցան օգտուել. յանձնեցին Օլթին առանց բռնու մը ածուխ վերցնելու անկէ:

Եւ Քարա-Պէքիլի աւազակախումբերը յարձակեցան Հանրապետութեան վրայ:

Դաշնակցութեան վրձինն ելած Հայաստանը պէտք

է փշերը դանտնք բայց Դաշնակցութեան շրժին տակ
գտնուած Հայաստանը—իրական Հայաստանը, տուեալ
պայմաններու Հայաստանը պէտք է մեր առաջ պարզեր
այն աղիտալի փառաւ որու ականատես եղանք:

Խաղը խաղացուեցաւ մինչեւ վերջին արարուածը:

Բայց ես կը լռեմ—թող խօսի Կովկասի մամուլը:
Մշակ կը գրէ:

«Յայտնի է թէ ինչքան տեր և առասպելներ էին յե-
րիւրո մ մեր պատերազմական դժբախտութիւնները ծած-
կելու համար: Նայեցէք հէնց Կ. Պոլսի հայոց լրագիր-
ներին: Օր չէր անցնում որ նրանք խոշոր յաղթութիւն-
ների լուրեր չը տային: Մի օր թիւրքերից կոտորւած-
ների ու գերի վերցրածների թիւը 4000 էր, միւս օր
այդ թիւը գնում բորձրանում էր 14000ի: Մենք մեր
դժբախտ հայրենիքի հսկական ցաւն ու վերքը չէինք
տեսնում, մենք առասպելներ էինք յօրինում, անթիւ
և անհամար, մեր անապարծութեան, մեր անբարիշտ
յոխորտանքներին լիովին դոհացում տալու համար,

«Այսպէս էր մեր պետականութեան ստեղծած ա-
նառողջ մթնոլորտը: Կառավարութիւնը մանր անձնա-
կան թշնամութեամբ էր վերաբերում ընդգրկմադիր հո-
սանքներին, քննադատող օպպոզիցիային: Ամէն մի մի-
նիստը, ամէն մի չինովնիկ (պետական պաշտօնեայ) դարձել
էր մի մի, «ինձ մի դիպչիր»: Այս մի մթնոլորտ էր,
որի մէջ կարող էր ապրիլ միմիայն կեղծիքը, չողո-
քորթութիւնը որի մէջ վաճառք էր հանւում ամէն
ինչ, ե՛ւ խիղճ, ե՛ւ պատիւ:

«Երբ պետական բէժիմը հասարակութիւնը չէ դաս-
տիրակում, այլ հասարակութիւնն է անառակացնում,
այդ հասարակութեան առջեւ կանգնում են միմիայն

պարտութիւններ, միմիայն ստորացում և դժբախ-
տութիւն:

«Ահա ինչ պէտք է դիտնայ այն կառավարութիւնը,
որ պիտի փոխարինէ նախկինը: Բաւական չէ մարդ-
կանց փոփոխութիւնը, պէտք է փոխել սխառէմը, պէտք
է առողջացնել մթնոլորտը:»

ԺԹ.

ՈՃՐԱՊԱՐՏ ՆԱԽԱՏԻՆՔԸ

Այսպէս ուրեմն, եղաւ ինչ որ պիտի ըլլար:

Ճակատագրապաշտութեան վճիռը չէ այս, այլ ճակատագրականութեան վճիռը: Առանց պատճառի ու է արդիւնք չենթադրուիր ընթերցս՝ դ, այն՝ ինչ որ ցարդ կարգացիր. ուրիշ արդիւնքի չէր կրնար հանգիլ:

Թերթերը կը գրեն մանրամասնութիւններ, կը նկարագրեն դէպքեր, կը հրատարակեն նկարագրութիւններ, անմիջական, ժամը-ժամուն պատճառներ, այդ բոլորը լոս հոսքեան ուղին կը խօսին, պատմութեան մը այն մասն են որ, ես պիտի կոչեմ նկարագրական, լուսանկարչական այդ ամենը տակաւին շատ երկար են քրոնիկի կարգը անցնելու համար:

Բայց ես պիտի ուզէի անդրադառնալ մեծագոյն յանցանքին որ գործեցին այդ մարդիկը ամբաստանելով հայ զինուորը, այսինքն ազգային պատիւը թէ «չկուտեցաւ» գասալիք եղաւ ու հայրենիքը յանձնեց թշնամիին:

Ասկա յայտարարողը ոչ միայն Դաշնակցութեան զանազան օւկաններն են այլ եւ երկրին վարչապետի զիրքը գրաւող Օհաննեսներ. որ փարլամենթիբ բեմէն հայհոյեց հայ զինուորին, որ է ըսել՝ հայ դրօշին հայ պատիւին:

Ես չեմ յիշեր պատմութեան մէջ ու եւ է ազգ, ու է ազգի պետական մարդ, որ այդ առիթի միդքը գործած ըլլայ. թէ ե պակաս չեն ազգեր, նոյն իսկ մեծ ազգեր որ գտնուած ըլլան մերինին պէս պայմաններու

մէջ, մերինին պէս խայտառակ պարտութիւններու առաջ կանգնած ըլլան:

Դաշնակցութիւնը ըրաւ ատիկա:

Այս տեղ. ես կ'ուզէի որ խօսեցնեմ հայ ժողովուրդի մարտական և հոգեկան մեծագոյն առաքինութիւններու զաւակը:

Անդրանիկն է որ միայն գերագոյն իրաւունքն ունի խօսելու հայ զինուորին մասին: Այսպէս կրտէ Անդրանիկ

«— Տրուած ըլլալով Թրքական ուժերու քանակը ես յոյս ունէի որ Հայերը այս անգամ այնպէս մը պիտի զարնեն Թուրքերուն որ անոնք առանց ետեւնին նայելու պիտի փախչէին մինչեւ Վան և Էրզրում, անգամ մըն ալ չհամարձակելով հովկասի անունը յիշել:

«Եթէ ատոր հակառակը պատահեցաւ, յանցանքը միմիայն միատարր և միակամ՝ ուրիշ բառով՝ զուտ Դաշնակցականներէ կազմուած կառավարութեանն է, որ ո' եւ է հեղինակութիւն չունէր զօրքին վրայ: Ես կատարելապէս համոզուած եմ որ եթէ երկու տարիէ ի վեր քօալիսիօնի դահլիճ մը ունենայինք այս գծրախտութիւնը պիտի չպատահէր: Արդեօք իրենք, Դաշնակցականները պիտի խօստովանէին այս բանը» Հարցում մը որուն պատասխանը տուած է Պոլսոյ Ճակատագրաբան, իր ձեռքերը Պիղատոսի պէս լուալով և ուրիշները Յուդա անուանելով: Յուդա, անշուշտ Անդրանիկն ալ?...

Անդրանիկ կը շարունակէ «զինուորականները իրենց պաշտօնին բարձրութեան վրայ չմացին և փոխանակ անցեալի փորձառութենէն օգտուելու, այս անգամ ալ խաղալիք եղան վարժապետներուն ձեռքը: Մենք ունէինք զօրավարներ, ինչպէս Նազարբէկեան, Սիլիբեան Արքեպիսկոպոս, Բիրուսեան, Արարատեան, Պաղտատարեան

Յովսէփեան, հարիւրի մօտ գնդապետ, երկուհարիւրէ աւելի հարիւրապետ, հազարի չափ երկրորդական սպաներ, որոնք կրնային առնուազն մէկ ֆօրքուսի (64,000 զինուոր) հրամայել:

«Եւ զգլուանքս կը յայտնեմ բոլոր անոնց, որ կ'ուզեն հայ զինուորը արատաւորել, ըսելով թէ անկա չէ ուզած կռուիլ: Հայ զինուորը կը կռուի, բայց պէտք է գիտնալ զայն կռուեցնել: Ռուս զօրավարները և սպաները կը վկայեն թէ հայ զինուորը օր մը երես չէ դարձուցած թշնամիին և միշտ յաղթական դուրս է եկած կռիւէն: Նազարպէկեանը ինք պիտի չվկայէ՞ իր տեսածներուն համար: Մենք ստրկութենէ նոր ելած ժողովուրդ մըն ենք և մեր մէջ տիսիւրլին հաստատելու համար պէտք է խտուութեամբ վարուինք: Այսօրուան մեր հայ զօրավարները չկրցան 917—918/ին վեց ամսուան ընթացքին «տիվիդիօն» մը անգամ կազմակերպել, մինչ «քօրբուս» մը պիտի կազմակերպէին թիֆլիսի մէջ, որովհետեւ չուզեցին դասալիքներէն 60-100 հոգի խտորէն պատժել, վախնալով կռուակցական չէֆերէ, որոնց պաշտպանութիւնը կը վայելեն զինուորները: Հիմակ ալ միեւնոյնը պատահած է. կռուակցութիւնը շատ գէշ դեր կատարած է զինուորներու մէջ: «Երկու տարիէ ի վեր, կը վերջայնէ զօրավարը, կ'ըսենք թէ Հայաստանի համար վերջին խօսքը Ռուսիան է որ պիտի ըսէ, ըլլայ այն պօլշէվիք թէ ոչ: Այս բանը չհասկցան մեր վարիչները և հրապարակով ըսպտունացին պօլշէվիքներուն, որոնք համբերիցին այս պոռոտախօսութիւններուն և վերջապէս մեզ ճգմել տուին մեր դարաւոր թշնամիին, մինչեւ որ Ռուսիայէն խնդրեցինք մեր դոյութեան պաշտպանութիւնը:» (*)

(*) Այս յայտարարութիւնները զօրավարը բրած է «Ժողովուրդի Զայն»ի Բարիգի թղթակցին. եւ հրատարակուած է նոյն թերթի թիւ 678 Յունի. 1ի թիւին մէջ (1921).

ԺԹ.

ՏԻՐԱՀՈՉԱԿ ԴԱՇՆԱԿԻՐԸ

Հայ ժողովուրդը իր անբասիր պատմութեան ընթացքին երբէք չէ հանդուրժած լուծի: Եւ եթէ կ'ուզէք, հայ ժողովուրդը երբէք չէ ապրած լուծի տակ:

Լուծ՝ իր հոգիի աշխարհին, իր միտքի աշխարհին, իր նկարագրին վրայ:

Հայ ժողովուրդին այս անբասիր պատմութիւնը դժբաղդաբար արատաւորուեցաւ Դաշնակցութեան վերջին ձախողանքովը:

Այլեւս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պատմութեան կը վերադառնի:

Հանրային կարծիքը կ'ամբաստանէ Դաշնակցութիւնը, պատմութիւնն է որ պիտի դատէ: Մայիս 28ի հարուածով պետութեան գլուխն անցնող սակաւապետութիւնը պատմութեան գատարանին կը ներկայանայ դաշնագրով մը, որ նախատինք է համակ:

Հայ Յեղափոխութեան գեղեցանք, «Տաճկահայ գատի ուսկիւրան», կը ներկայանայ դեկտ. 2ի Ալէքսանդրօլի դաշնագրով:

Դեկտ. 2էն 3 Դաշնակցութիւնը կը տապալէր Երեւանի մէջ, Հայաստանի իշխանութիւնը յանձնելով քօմիւնիսթներուն: Նոյն իրիկունը սակայն իր պատուիրակները Ալէքսանդրօլի մէջ այդ նոյն Հայաստանը կը յանձնէին թուրք աւագակախումբներուն, դերութեան և ոճիւրի հետեւեալ դաշնագրով:

Յօդ. 3.— Ինչպէս որ թուրք, որս և բոլոր աշխարհի վիճակագրութիւնները և հաստատեալ ընկերային կացութիւնը ցոյց կուտան, այս առթիւ ալ կը փառաւորութիւն օտ. ասիականին մեջ հայ մեծահասակութիւնը ունեցող և եւ հողատէր չիլի:

Յօդ. 5.— Չորրորդ յօդուածին յիշած Հայաստանի և թուրքիոյ սահմանագիծէն մինչեւ օսմանեան հին սահմանը գտնուող հողամասը այս գաշնագրով թուրքիոյ կը մնայ և որուն վրայ թուրքիա պատկանի, ցեղական և իրաւական անուանալի իրաւունքներ ունի:

Յօդ. 6.— Երեւանի հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէ ու է զին. կազմակերպութիւն չարտօնել, բացի 8 դաշայի կալ յեռնային քննութեան և 20 գնդապետներով զինեալ 1500 հոգիանոց բոշակաւոր զօրաբաժնէ մը:

Յօդ. 7.— Երեւանի կառավարութիւնը կ'ընդունի որ հաշտութեան յետոյ Երեւան ընկերային բարի դասակարգ կալ ներկայացուցիչը այս պարագաներուն մասին ֆեկտութիւն և հետագոտիս կ'աւարտէ:

Յօդ. 11.— Երեւանի կառավարութիւնը թուրք ազգ. մեծ ժողովի կառավարութեան կողմէ բացարձակապէս մերժուած Սէփրի գաշնագիրը չեղեալ կը նկատէ և կը հռչակէ: Եւ յանձն կ'առնէ եւ կ'անշէ կարգ մը էմբէրիալիսթ կառավարութեան և քաղաքական շըրջանակներու ձեռքը գործիք եղող իր պատուիրակութիւնները որոնք կը գտնուին Եւրոպա ու Ամերիկա:

Յօդ. 13.— Թուրքիա պարտաւորուած ըլլալով իր գոյութեան դէմ էմբէրիալիսթներու կողմէ տեղի ունենալիք սպառնական զրգոտութեանց արգելք ըլլալ, մինչ-

չեւ ընդհանուր հաշտութեան կնքուած պիտի կրնայ իր հսկայական տակ պահել Երեւանի Հանրապետական երկարողիներն ու հաղորդակցութեան անխափանը:

Յօդ. 14.— Թուրք ազգ. մեծ ժողովին կառավարութիւնը թուրք տէրութեան անկախութեան և հողային ամբողջութեան սպառնացող յարձակմանց դէմ, պիտի կրնայ Հայաստանի մեջ ամբողջական զինուորական արգելիչ միջոցներ ձեռք առնել:

Յօդ. 15.— Երեւանի Հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէ չեղեալ համարել իր կողմէ ու է տէրութեան մը հետ կնքուած գաշնագրերու այն բոլոր արամագրութիւնները որ թուրքիոյ կը վերաբերին և կամ թուրքիոյ շահերուն վնասակար են:

* *

Ահաւաստի ուրացումը՝ հայկական յոյսերուն նուիրադարձումը՝ Մեծ Ռճերին:

Ի

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Քաղաքական կրքերը փոթորիկներ են որոնք կ'անցնին, ինչպէս կանցնին դժբաղդութիւնները՝ ազգերու կեանքին մէջ :

Երբ քաղաքական պայքարները կը ծաղին, երբ պետութեան ղեկավարութիւնը իր ձեռքը առնող հոսանքը կ'առաջնորդէ պետութիւնը դժբաղդութեան, հանրային կարծիքին մէջ, ամբոխին մէջ կըսկսի հակառակութեան կերքը փոթորկուել անհամեմատ չափերով, հանրային խիղճը իր ահաւոր դատաստանը կ'որոտայ, և շատ դժուար է դերը՝ ժամանակակից մարդուն որ կը յանդգնի գրեջը ձեռք առնել և ամբոխային ամբաստանութիւններու և դալբոյթի ընդմէջէն որոշել ինչ որ պատմական է, ինչ որ ճիշդ է, ինչ որ յստա՛կ է : Անխկա պարտական է ձեռակերպել հարցին իսկութիւնը, առաջը առնել անարժան ամբաստանութիւններու, որոնց ընդունակ է ամբոխը, ըլլալ անողորք և սակայն ուղղամիտ :

Եթէ այս ուղղութիւնը չունեցաւ ժամանակակից մարդը, դատաւոր ըլլալու անկարող է :

Ես այս նպատակաւ ձեռնարկեցի սոյն ուսումնասիրութեան : Փաստերու և իրողութիւններու թուագրու-

մը որ սկսայ տաժանագին անհրաժեշտութիւն մըն էր որ լրացաւ : Այդ թուագրումը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ հասարակաց կարծիքը փոթորկող ընդհանուր աղաղակին ամփոփումը : Այլքը բացի՝ զայն ամբոխին դանակէն ազատելու և զիտական նշգրտակի զարնելու համար :

Այդ բոլոր սխաշներու թուումը ըրի, որպէս զի կարենամ ըսել—այն բոլորը որոնք իբրեւ փաստեր և իրողութիւններ երեւցան, անոնք պատճառները չեն այլ ինքնին արդիւններ, անկեղ արդիւններ, անպատեհ կառուցում մեքենայի մը : Ծանօթ դժբաղդութիւնները և Դաշնակցական կառավարութեան անկումը, այդ արդիւնքներուն վերջինն էին, ողբերգական ընդհատում մըն էին :

Եւ այս գրկոյկին սկիզբը, երբ բնաբանս կառաջադրէի, ըսի թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ազատագրական կազմակերպութիւն մըն էր, քաղ. կուսակցութիւն չէր, անոր մեքենան բնաւ կառուցում չէր պետութիւն մը կառավարելու համար : Ան՝ բոլորովին տարբեր նպատակով շարուած մեքենան՝ սկսաւ գործածել պետութիւնը կառավարելու համար իբրեւ քաղ. կուսակցութիւն :

Ահա այժմ իրկին կու գամ դէպի այդ թէքը իրողութիւններու անցաւոր և նոյնիսկ երկրորդական փակադիժը փակելէ վերջ :

Հասարակաց կարծիքը կառչած է ժամանակագրական դէպքերու, Դաշնակցութիւնը կ'ամբաստանէ այդ սխաշներուն համար : Հասարակաց կարծիքին կրկնած բոլոր սխաշները ես թուեցի, և շարակարգեցի. բայց եզրակացնելու համար որ ատենք Դաշնակցութեան յանձանքները չեն, Դաշնակցութեան մէկով շարուած հան-

րային մեկեւայ մը ուրիշ արդիւնքներ չէր կրնար տալ, այդ պիտաները նոյնքան աղէտ են, որքան վերջին աղէտը՝ սխալ :

Եթէ ա՛յս եղբայրացութիւնը, եթէ ա՛յս հիմնական տեսակէտը նկատի չունենանք, մեր բրածը ուրիշ բան չըլլար եթէ ոչ ամբօքին մաս կազմել :

Դաշնակցական կառավարութեան, երկու տարւան զօրժուելութիւնը եթէ այսչափ ահաւոր սխալներու և աղէտներու շարք մըն է, անշուշտ պատճառ մը ունի, եթէ այդ պատճառը չգտնենք, մեր բրածը հանրային ծառայութիւն չըլլար, այլ փախարկում :

Եթէ այդ պատճառը չփատենք, թոյլ տուած կրէլանք ամբօքին որ իր անհեթեթ ենթադրութիւնները շարունակէ :

*
* *

Մենք ատիկա բացատրեցինք երբ խօսեցանք թէ քնն տարբերութիւն կայ Ազատագրական կազմակերպութեան և Դադ. Կուսակցութեան միջեւ :

Ըսինք, թէ Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը իբրեւ ազատագրական կազմակերպութիւն՝ իր շրջանը բոլորած էր, անկասազրական սխալ մըն էր որ պետքեւ անցորդական վերջ—ուրեմն ազատագրութեան գործին վերջ—շարունակեց պահել իր օնկանիզը : Այդ օնկանիզին գոյութիւնը նորածին և դիւրաբեկ պետքեւ մըն էր, աւելի հին և ժեսակիս ազգային նը պահպանումն էր : Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ պետականութեան հասարակական հասարակական մեծագոյն չափով աստիճանը փարսուցած էր իր ծոցին մէջ, որ նորածին պետքեւ շեկիին կառուցմանըն էր հարկաւոր :

Այս ճշմարտութիւնը աչքի առաջ ունենալով պէտք է ըմբռնել թէ Դաշնակցականներու ստուար մասուն նոյնքան կը սիրէ հայրենիքը, որքան զանոնք քննադատողները :

Դաշնակցութիւնը գիտակցօրէն ծախած չէ հայրենիքը, նոյնիսկ այն անհատները որոնց անունը գուցէ ակամայ տուի այս գրքոյկին մէջ զոհն են փաղկիկն, գիտական սխալին. ճշդի ունեցած ժառանգաւորեայ գործունեութեան և արտաւոր մտայնութեան :

Դաշնակցութիւնը այս սխալներուն մէջ պիտի իյնար, և ասիկա անկասազրուած էր այն օրէն երբ Հայաստանի ժողովուրդին ծոցին մէջ, ռուսական յեղափոխութեան շնորհիւ ֆալսական կուսակցութեանց խնորհը սխալ և Դաշնակցութիւնը չարձակեց կապակի իր կեանքեւան և հոն հետեւորդներուն որպէս խնորհին ֆալսական փարսակցութիւններուն վրայ հիմնուած ֆաղ. կուսակցութեանց մէջ, կամ ծնունդ տալ անոնց :

Այդպէսով սխալ հասունանար պետականութեան ըմբռնումը և պետական կեանքի վարժութիւնը հայ ժողովուրդին մէջ :

Եւ որքան ատեն որ հայ ազգին մէջ լաւ դաստաւորուած և ուժեղ իսկական քաղ. կուսակցութիւններ չկան, այս Աղէտը կը կրկնուի, անոր ճակատագրական զօրծիքը կը դառնայ Դաշնակցութիւնը կամ ուրիշ անունով նոյնպիսի կազմակերպութիւն մը :

Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը, պետականութեան համար շատնոյն պատմութեան կը պատկանի, բայց եթէ յամառեցաւ և զօրծեց՝ որովհետեւ մեծագոյն կազմակերպուած ոյժն էր, զօրծեց և աղէտ առաջ եկաւ, պատասխանատուն է այդ աղէտին, ատիկա անվիճելի ճշմարտութիւնն է : Դաշնակցութիւնը կը հաւակնէր «ժառանգ» հայ ժողովուրդին . . . :

ժամանակավրէպ ծառայութիւն մը, որ ժողովուրդն ալ միասին կը ձգէ վար:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր անխորհուրդ գործունէութեան ծանրութիւնը չզգաց: Այս չքմեղանքը ոչինչ կը պակսեցնէ իր պատասխանատուութենէն, հանրային գործի պատասխանատուութիւնը չափազանց անողոք է և պէտք չկայ աւելին որոնելու, քաղաքական գործունէութիւն մը պանծութեան դատաստանին յանձնելու համար:

ԻԱ.

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այս տխուր տիրականութեան առաջ պէտք է պահ մը ամփոփուել և մտածել:

Մտածել՝ սրտցաւ կերպով, անկեղծօրէն, առանց յետին մտքի և առանց առօրեայ կրքերու:

Որքան ատեն որ Դաշնակցական մեքենան կը գործէ այս ազդին ծոցին մէջ, չատ դժուար է բնականոն վիճակին հասցնել մեր պետականութիւնը, կամ նոյն իսկ ծնունդ տալ անոր:

Դաշնակցութեան ծոցին մէջ քարացած են հայ ազգին կենսունակ, կազմակերպուած գործունէութեան վարժ լաւագոյն ոյժերէն կարեւոր մաս մը, — կարելի է ըսել — կուսակցական կեանքի ամենէն ատակ մասը:

Որքան ատեն որ Դաշնակցութիւնը չը տարալուծւի և Դաշնակցութեան մէջ քարացած զանգուածներ իրենց զտումը չզսնեն, չերթան դասաւորուիլ քաղաքական կուսակցութեանց ձեռով, մենք չենք կրնար ողջունել պետականութիւնը և հայ Ժողովուրդը կը մնայ տեսակ մը աշխրհի տիրապետութեան տակ:

Քաղ. կուսակցութիւնները նոր է որ կը խմորուին մեր ազգին մէջ. պետականութեան ուղին կը պարտաբէ ատիկա. կեանքի պահանջն է ատիկա:

Այս ուղղութեամբ մեր ուշադրութեան կը ներկայանայ արդէն, իբրեւ քաղաքացիական գիտակցութեան մխիթարական առաջին երեւոյթը, Ռամկավար, Վեր-Հնչակեան և Ժողովրդական կուսակցութիւններու միացման խմորումը:

Այս կուսակցական միութիւնները կուգան ձուլուել որովհետեւ միեւնոյն քաղաքական փարդապէսութեան հետեւող և նոյն ընկերային հոսանքին պատկանող անցւած կազմակերպութիւններ են:

Այս բոլոր կուսակցութեանց առանձին դոյութիւնը ոչ պետական և ոչ ալ քաղաքական և ընկերային շահերու պահանջն էր, այլ հիւանդոտ երեւոյթ մը:

Նախքան այս խմորումը, Հայաստանի մէջ տեղ ունեցող ձուլումը ունի Ս. Դէմօկրատ կուսակցութեան բաժնուած հայկական թեւին Հ. Ս. Դ. բան-ւորական կուսակցութեան հետ, Հայաստանի Սօց. Դեմօկրատ քանոնական կուսակցութիւն անունով:

Շատ աւելի փառնաւոր է Դաշնակցութեան ներկայացուցած հիւանդոտ երեւոյթը, որովհետեւ դադարի, ընկերային վարդապետութեան, քաղաքական համոզումի շուրջ միացած ամբողջութիւն մը չէ. Դաշնակցութեան մէջ կան, քիչ մը ամէն վարդապետութեան մարդիկ. Թրքահայ Դաշնակցականներու ստուարագոյն մասը ազգայնականներ և ազատական-ոսմկավարներ են. Ռուսահայ Դաշնակցականներու մէջ աւելի շատ են ընկերավարականներ իսկ վերջերս հայ-քոմիւնիստներու քանակը ստուարացաւ նոյնպէս Դաշնակցութեան ծոցէն. այս տեսակէտով շատ ճիշդ է Ա. Կոնստանտինովի խօսքը թէ՛

— Դա մի կուսակցութիւն չի, դա՛ ազգ ի՛...:

Արդ, այդ Ազգը պէտք է դադրի ազգին մէջ ազգ ըլլալէ, և տարրալուծուելով թոյլ տայ որ ծնունդ առնեն՝ կամ ուսման խմորուող քաղ. կուսակցութիւններ:

Ուրեմն. մինչև որ բնականոն պայմաններ չստեղծուին Հայ ազգին և Հայ պետութեան ծոցին մէջ, Արդիական պէտքիւն մը կառավարելու սղոյակները գոյացնելու համար, Հայ ազգը չի կրնար ազատ ազդերու ծոցին մէջ տեղ գրաւել, պետականութեան և անկախութեան քարծրութեան հասնել, եթէ արտաքին շահեր ձեռնառու իսկ ըլլան այդ բանին:

Հայ ազատագրութեան շարժումներէն ժանգնոտած ալոր խմորումները պէտք է կորելդ դառնան հայ պետականութեան ոտեղծումին համար: Անոնցմէ մեծաւորն է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, պէտք է կազմալուծուի ամենէն առաջ, որովհետեւ այդ դուռմին յապաղումը կ'այլասերէ այդ մեծ կազմակերպութիւնը:

Կաղատուէ՛ որովհետեւ կազմակերպուած ոյժ մը որ անընդունակ է պետականութեան համար, ճակատագրականօրէն կը մալորուի, կը մատնուի փորձութեան, իշխանութեան թովչանքին և կը սկսի շահագործել ազգը և հայրենիքը:

Ասիկա նախատեսութիւնէ աւելի, թաղմ փառտի մը արձանագրութիւնը չէ՞ արդեօք...:

ԿԱՐԵԻՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	տող	սխալ	ուղղող
28	12	Ժողովուրդը	Ժողովուրդին
27	13	հալածեւ	հալածուէր
32	5	կ'առաջարկեւ	կ'առաջադրէր
32	7	ազաս	անլուր
40	19	հատկութիւն	յատկութիւն
40	20	հետազոտե	հետաքրքրէ
51	3	Ուրմալուի	Սուրմալուի
52	30	յետոյ . . . դատում	յետոյ XX դատում
56	15	կ'ընէր	կ'ընէի
57	16	հացի	մնացի
58	6	քեզ	քիչ
61	17	Սարսափին	Սարսափէն
63	7	հարուածին	հատուածին
63	10	տողին (զնուած բանէն)	վերջը վերջակէտ մը
		դնել	
65	1	այդ նոր	անոր
68	5	կերջ	վերջ
71	13	քաղոց	քաղոց
72	10	հայցենիքի	հայրենիքի
80	1	էին	էինք
80	18	ուղխին	ուղխն

X

916 45 20.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0197024

